

Наим Ғойибов

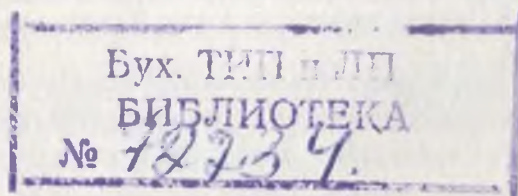
**АМИР ТЕМУР
ДАВРИ
МАЊНАВИЯТИ**

63.3/54/
P-58

НАИМ ҒОЙИБОВ

АМИР ТЕМУР ДАВРИ МАЪНАВИЯТИ

Бади

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 2001

63.3(5y)
F58

Тақризчилар: академик — Бурибой АҲМЕДОВ,
тарих фанлари доктори — А. УРИНБОЕВ.

Ғойибов Наим.

Амир Темур даври маънавияти. —Т.: Ғ. Ғулом номида-
ги Адабиёт ва санъат нашр., 2001. — 48 б.

Таниқли файласуф олим, профессор Наим Ғойибовнинг ушбу рисо-
ласи давлат арбоби ва буюк саркарда Амир Темур даври маънавияти тад-
қиқига бағишланган.

Шунингдек, муаллифнинг Покистонда хизмат сафарида бўлганида
ўрганган материалларнинг мавзуга доир қисми ҳам рисоладан ўрин
олган.

ББК 63.3(5y)

0301040200-6
Ғ М352(04)-2001 Режага қўшимча, 2001

© Наим Ғойибов,
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат наш-
риёти, 2001 й.

ISBN 5-635-01978-1

МУҚАДДИМА

Миллий мафкурамизни шакллантириш ва ривожлантиришда халқимиз маданий қадриятларини тиклаш, улардан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Зеро, тарихий маданиятимиз, бой маънавий қадриятларимиз мустақил Ўзбекистон миллий мафкурасининг пойдевори бўлмоғи лозим.

Бундай дейишимизнинг тарихий негизи ғоят теран ва бақувватдир.

Биз яшаётган замин қадим-қадимдан маданият ва зиё маскани бўлиб, халқимиз бой маданий меросига, юксак қадриятларига эга халқдир. Буюк бобокалонимиз Амир Темур, жаҳонга машҳур мутафаккирларимиз Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Наср Форобий, Абу Абдулло Муҳаммад Исмоил ал-Бухорий, Ал-Мотуридий, Ал-Марғиноний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Абдухолиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад ал-Фарғоний, Муҳаммад Тарағай Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Паҳлавон Маҳмуд, юртимизда яшаб ижод этган бошқа кўп сиймолар жаҳон фани, маданияти ва бир сўз билан айтганда, цивилизацияга улкан ҳисса қўшганлар. Биргина мутафаккир шоиримиз Алишер Навоий ижодий меросининг дунё бадиий маданиятига таъсири салоҳиятини ҳатто чамалаб ҳам ўлчаб бўлмаса керак.

Шу сабаб мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов ўзларининг барча рисола ва китобларида халқимиз бой маданий меросини изчиллик билан ўрганишга, улардан мустақиллик маънавиятини шакллантириш ва ривожлантиришда фойдаланишга даъват этадилар; юксак маданиятсиз ижтимоий-иқтисодий тараққиётга эришиш амримаҳол эканлигини уқтирадилар.

Юртбошимиз бу ғояни шунчаки айтиб қўяётганлари йўқ. Бу ғояни мамлакат раҳбари президентлик фаолиятларининг бошидан то ҳозирги кунгача изчиллик ва мунтазам равишда илгари суриб келадилар. Чунончи, Президентимиз Ўзбекистоннинг ўз миллий мафкураси бўлиши шартлигини уқтириб, “Баланд бино чуқур пойдеворгагина қурилиши мумкин, мустақиллик йўлига чиққан Ўзбекистон маданияти ва мафку-

расининг қурилаётган ҳашаматли янги биноси шундай пойдеворга эга: бу минг йиллар мобайнида халқимиз яратган бой маданий ва мафкуравий меросдир”¹, дедилар. Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг бир йиллигига бағишланган нутқда бу ғоя мана бу тарзда янгради: “Минг қатла шукрки, тилимизни, динимизни, урф-одатларимизни, маънавий қадриятларимизни буткул йўқолиб кетиш хавфидан сақлаб, асраб-авайлаб, уларнинг азалий мазмуни ва қадриятини тиклашга ўтдик”².

2000 йил январда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси иккинчи чақириқ биринчи сессиясида “Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз” мавзуида қилган маърузаларида Президентимиз маънавият соҳасидаги эндиги вазифалар хусусида бундай дедилар: “Бу соҳадаги энг асосий вазифамиз миллий қадриятларимизни тиклаш, ўзлгимизни англаш, миллий ғоя ва мафкурани шакллантириш, муқаддас динимизнинг маънавий ҳаётимиздаги ўрнини ва ҳурматини тиклаш каби мустақиллик йилларида бошлаган эзгу ишларимизни изчиллик билан давом эттириш, уларни янги босқичга кўтариш ва таъсирчанлигини кучайтиришдир.

Бу соҳадаги ишларимизнинг пировард мақсади — иймон-этиқоди бутун, иродаси бақувват эркин фуқаро маънавиятини шакллантиришдир. Яъни, мустақил дунёқарашга эга, аждодларимизнинг бебаҳо мероси ва замонавий тафаккурга таяниб яшайдиган баркамол шахс — комил инсонни тарбиялашдан иборат”³.

“Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” китобига ёзган сўзбошида Президентимиз юқоридаги фикрни янада ойдинлаштириб ва фаоллаштириб бундай дедилар: “... мен миллий истиқлол ғояси бугунги тез суръатлар билан ўзгараётган таҳликали дунёда ўзлгимизни англаш, бизнинг кимлигимизни, қандай буюк аждодларнинг меросига, неча минг йиллик тарих, бетакрор маданият ва қадриятларга эга эканимизни ҳис этиб яшашга, бу бойликни асраб-авайлаб, демократик қадриятлар, бутун жаҳон тараққиёти ютуқлари билан озиқлантириб, янги ўсиб келаётган авлодга етказишга хизмат қилмоғи зарур, деб биламан”⁴.

Мана давлатимиз раҳбари илгари сураётган бу куннинг ўта муҳим ва долзарб вазифаси. Мустақиллик эҳтиёжлари,

¹ И с л о м К а р и м о в. Маънавий юксалиш йўлида. Т., “Ўзбекистон”, 1998. 44-б.

² Ўша асар. 51-б.

³ “Ўзбекистон овози” газ., 2000 й. 23 январь.

⁴ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., “Ўзбекистон”, 2000 й., 7-бет.

заруратлари тақозоси билан у оддий ғоядан муҳим мафкуравий масалага айланиб, бугунги кунда истиқболни мўлжаллаган комил инсонни тарбиялаш дастури даражасига кўтарилди. Аждодларимиз яратган бебаҳо маънавий меросдан куч олган ва умумбашарий тажрибалар ҳамда ақидаларга таяна оладиган шахсларни тарбиялаш лозим. Бу осон иш эмас, албатта. Бу вазифани удалаш учун нафақат тарбияланувчилар, балки тарбияловчилар ҳам минглаб йиллар давомида халқимиз яратган бой маънавий меросни жиддий ўрганмоқлари зарур. Тўғри, Мустақиллик қўлга киритилган сўнгги ўтган вақт мобайнида бу соҳада кўп ишлар қилинди. Лекин энди қадриятларимизни ўрганишни янги босқичга кўтариш, жамиятимизда унинг таъсирчанлигини кучайтириш устида гап бормоқда.

Ўтмиш маънавиятимиздан ўрганадиган ўғитларимиз тарихан қанчалик тубсиз бўлса, мазмунан ҳам шунчалик чексиздир. Зотан, ривоят, эртақ, дostonлардагина битилиб қолдирилган халқ анъаналари, расм-русумлари, қаҳрамонликларини олайлик ёки эрадан олдин юртимизда юзага келиб, кенг тарқалган зардуштийлик дини ўғитлари, қоида-тартиблари, инсоний ғояларига назар ташлайлик, ё бўлмаса, юқорида номлари зикр этилган ҳар бир мутафаккир маънавий меросини бир-бир ўрганайлик. Ахир, буларнинг ҳар бири бир олам маънавий хазина. Асрлар давомида сайқаллашиб келган халқ урф-одатлари, тўй-томошалари, бошқа хилма-хил бадиий-маънавий анъаналари-чи?! Буларнинг барчаси турфа олам, ранго-ранг қадриятлардир.

Қайд этилганлар маънавиятимиз босиб ўтган йўлнинг қисқа мундарижасидир, холос. Лекин шундан ҳам маънавий меросимиз салоҳиятини тасаввур этиш мумкин. Денгиз сувини сипқарган билан адо қилиб бўлмаганидек, маънавиятимиз тубига ҳам етиб бўлмайди. У ҳам улкан денгиз уммони кабидир. Ўрганганингиз сайин ўрганаверасиз...

Шунинг учун маданий меросимизни бирваракайига ёки умумий тарзда эмас, балки даврма-давр, соҳама-соҳа, йўналишма-йўналиш ва яна қандай усуллар билан бўлмасин, мунтазам, изчил, теран ўрганиб боришимиз, таҳлил қилишимиз, ундан мустақиллигимиз пойдеворини тобора бақувватлашда, ҳуқуқий давлат ҳамда адолатли жамият қуришда унумли фойдаланишимиз лозим.

Зеро, Президентимиз таъкидлаганларидек, “мафкура фақат бугун эмас, балки ҳамма замонларда ҳам энг долзарб сиёсий-ижтимоий масала, ҳар қандай жамиятни соғлом, эзгу мақсадлар сари бирлаштириб, унинг ўз муддаоларига эри-

шиши учун маънавий-руҳий куч-қувват берадиган пойдевор бўлиб келган”¹.

Бу ҳақиқатни англаб олмоқ учун тарихни обдан билишимиз зарур. “Тарихни билмай туриб мафкуранинг фалсафий негизларини англаб бўлмайди. Чунки мафкуранинг фалсафий асослари ўз даврида тарихий ҳақиқат туфайли туғилган”².

Шуни ҳисобга олиб, маданиятимиз тарихида муҳим даврлардан бири Амир Темур ва темурийлар даври маънавияти ҳақида мухтасар тўхталиб ўтишни лозим кўрамиз.

Шубҳасизки, Президентимиз Ислом Абдуғаниевич Каримов ташаббуслари ҳамда раҳбарликларида 1996 йилда ўтказилган Ҳазрат Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллиги мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ҳамда илмий ҳаётида тарихий ва оламшумул воқеа бўлди. Юбилей тадбирларида, “ЮНЕСКО” доирасида халқаро миқёсда ўтказилган тантаналарда Юртбошимиз қилган маърузаларда Амир Темур шахсияти ва даврига доир масалаларга, жумладан, ўша давр маданиятига чуқур илмий ва ҳаққоний баҳо берилди.

Мамлакатимиз раҳбари саъй-ҳаракати ҳамда йўл-йўриқлари асосида кейинги йилларда темуршунослик ҳам жиддий равишда ривожланиб, Амир Темур ва темурийларга оид кўп масалалар ўзининг ҳақиқий илмий қадриятини топмоқда. Шу маънода буюк Соҳибқирон ва унинг авлодлари даври маънавиятининг манбаларини, йўналишлари, хусусиятлари ва энг муҳими, унинг ўз даври ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги аҳамиятини тадқиқ этиш ҳозирги куннинг энг долзарб талабларидан ҳисобланади. Зотан, бу давр маънавиятини обдан ўрганиш тарихимизда юз берган бундай юксак воқеликни ҳаққоний баҳолашдан ташқари, унинг мустақил юртимиз миллий мафкурасини йўлга қўйишда ҳамкоримиз бўлиб хизмат этиши учун ҳам зарурдир.

Бунинг учун даставвал ўша давр маданият ривожланишининг асосий манбаларини аниқлаб олиш зарур бўлади. Дарвоқе, Амир Темур ва темурийлар даври маданиятининг юксак парвозига қандай куч таъсир кўргазди? Буюк Темур империяси шухратига маънавий юксалишнинг ҳиссаси қай ҳолда кечди? Маънавий раўнақнинг оташин раҳнамоси бўлмиш Ҳазрат бобокалонимиз Амир Темур хизматларининг улкан натижалари нималар билан белгиланар эди? Бу саволларнинг жавоблари Соҳибқирон даври маънавияти манбаларини, бу маънавиятнинг ижтимоий-маданий моҳиятини яхши тушуниб олишимизга кўмак беради.

¹ Ислом Каримов. Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., “Ўзбекистон”, 2000 й., 5–6-б.

² Ислом Каримов. Ўша асар. 2000 й., 34-бет.

АМИР ТЕМУР ДАВРИ МАЪНАВИЯТИ РАВНАҚИНИНГ ИККИ МУҲИМ ОМИЛИ

Аёнки, маданият тараққиёти жараёни ҳар қандай ҷамиятда ҳам ўша давр ижтимоий-иқтисодий воқелиги билан бевосита боғлиқликда ва ўша воқеликка ҳамоҳанг ҳолда кечади. Лекин баъзан шундай ҳам бўлиши мумкинки, унда маданият тараққиёти юқоридаги қонуният доирасидан баландлашиб, ўз даврига нисбатан юксакроқ даражаларга кўтарилади. Бундай ҳол ҷамиятнинг ижтимоий-иқтисодий қувватидан ташқари, кўпинча ўша ҷамиятнинг илғор ғоялари, маданиятга ҷамият ва давлат тарафидан кўрсатиладиган улкан эътибор таъсирида бўлиши мумкин.

Масала ана шу нуқтаи назардан таҳлил этилса, Амир Темури даври маданиятининг юксак даражада тараққиётга эришувига сабабчи бўлган ижтимоий-маънавий воситаларни англаб олиш мумкин.

Албатта, IX—XII асрларда Марказий Осиёда кечган буюк Уйғониш даври (Шарқ Ренессанси) кашфиётлари, илм-фан, маданият соҳасидаги юксалиш кейинги асрлар, жумладан, Амир Темури замони маънавиятига ўз таъсирини кўрсатди. Шунингдек, Соҳибқирон томонидан Мовароуннаҳрда ягона ва қудратли давлат барпо этилиши ҳамда бу ерда тинчлик, осойишталикнинг таъминланиши ҳам маданият равнақи учун зарур омиллардан эди. Лекин, булардан ташқари, Амир Темури давлати маданиятининг шиддатли ва кенг доирада юксалишининг яна икки ўта муҳим омили юзага келган эдики, буларсиз маданият бу қадар юксак чўққиларга кўтарила олмас, у халқ турмуши ҳамда онгига дадил кириб бора олмас эди. Уларнинг биринчиси Амир Темури даври мафкурасининг асосини Баҳоуддин Нақшбанд тариқати ғоялари ташкил этган бўлса, иккинчиси, маданият ва маънавият тараққиётига бевосита Ҳазрат Соҳибқироннинг ўзи раҳнамолик қилганлигидир.

Биринчи манба, яъни машҳур Шайх Баҳоуддин Нақшбанд тариқатининг Амир Темури даври мафкураси асосини ташкил этганлиги ва юксак эътиборга молик бўлиши тасодифий ҳодиса эмас эди. Бу ҳодисанинг илдизи Темурнинг ёшлик чоғларига бориб тақалади. Гап шундаки, Амир Темури машҳур олим-

лар, шайхлар ва бошқа обрӯ-этиборли кишиларни беқиёс даражада улуғлаган, улардан айримларини ҳатто ўзининг пири деб эълон қилган. Ана шундай зотлардан бири Шамсиддин Кулолдир. У киши нафақат Амир Темур, балки унинг отаси Тарағай Баҳодирнинг ҳам пирлари бўлган. Манбаларда айтилишича, Темурнинг исмини қўйган ҳам, унинг буюк подшоҳ бўлишини башорат қилган ҳам ана шу зот Шайх Шамсиддин Кулолдир¹. Қизиғи шундаки, Шамсиддин Кулол Нақшбандия тариқатининг асосчиларидан бири ва бу тариқатни такомилга етказган буюк Шайх Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳам пири бўлиб, ул зотга “зикри хуфия” усулини ўргатган.

Шундай қилиб, Амир Темур ёшлик чоғларида, Баҳоуддин Нақшбанд тариқати юртда ҳали кенг тарқалмаган кезлардаёқ бу таълимот асосларидан бохабар бўлган ҳамда унга эътиқод қилган. Бу – биринчидан. Иккинчидан, ўткир ақл ва фаросат соҳиби бўлган Амир Темур кейинчалик омма орасида кенг тарқалган Нақшбанд тариқати афзалликларини чуқур англаган ва уни ўз даври мафкурасининг асоси этиб тасдиқлаган.

Хўш, нақшбандия тариқатининг асосий ғоялари нималардан иборат?

Х – XIV асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалган сўфийлик оқимлари (тариқатлари) ёки тасаввуф фалсафаси ислом дини доирасида, Қуръон ва Ҳадис таълимотларига асосланган диний-фалсафий ғоялардир. Бу ғоянинг асосий мазмуни инсоннинг Оллоҳ эътиборига муяссар бўлмоқ ёки Оллоҳ даргоҳига муносиб бўлмоқлик учун қандай ҳолатда бўлишлиги ҳақидадир. Ана шу олий мақсадга эришиш йўллари турлича тушунтиришларига қараб сўфийлик оқими бир неча тариқатларга, чунончи, яссавийлик, кубравийлик, нақшбандия тариқатларига бўлинади.

Яссавийлик тариқатининг буюк Шайхи Аҳмад Яссавий Оллоҳни таниш, унга яқинлашиш учун таркидунёчиликда яшашни тарғиб этса, Абдуҳолиқ Гиждувоний (Ҳожагон ёки Нақшбандия тариқати асосчиси) инсон юқоридаги олий мақсадга эришмоғи учун таркидунёчилик шарт эмаслигини, балки унга бошқа йўл, яъни бу дунёда фаол муносабат ҳамда мукаммал ахлоқ ва тозалик йўли билан эришиш мумкинлигини тарғиб этади. Нақшбандия тариқатининг буюк Шайхи Баҳоуддин Нақшбанд эса юқоридаги олий мақсадга эришмоқлик учун таркидунёчиликни тамоман рад этади.

¹ Б ў р и б о й А ҳ м е д о в. Амир Темур. Т., А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995 й., 18-бет.

Қ. Ж ў р а е в, Р. Ҳ а с а н о в а. Соҳибқирон қўл берган пирлар. “Халқ сўзи” газ., 1995 й. 18 июль.

Баҳоуддин Нақшбанд ўз таълимотида Оллоҳга яқин бўлишнинг тўғри ва энг самарали йўли — жамият саодати учун яшаш, бунёдкорлик, савоб ишлар ва мукаммал ахлоқ эканлигини кўрсатади ҳамда ана шу мафкурани изчил ва ёрқин ифода этади.

Бинобарин, нақшбандия тариқати йўлини тутганлар таркидунё қилиш, халқдан, жамиятдан узоқда бўлиш эмас, балки қалбда Оллоҳни жо қилиб, меҳнат қилишлари, дунёни обод этишлари зарурдир. Нақшбандия тариқатининг “Дил ба ёру, даст ба кор” (дил Оллоҳдаю, қўл — меҳнатда бўлсин) деган асосий қондаси ҳам юқоридаги ғояга айнан мос келади. Бу эса бутун тасаввуф таълимотида ниҳоятда илғор ғоя эди.

Нақшбанд таълимоти, шунингдек, бошқалар меҳнати ҳисобига кун кечиришни, текинхўрликни, ижтимоий зулм ва истибдодни қатъиян қоралайди. Бу таълимот асосчилари кишиларни фақат ўз кучи, пешона тери билан ҳалол меҳнат қилиб кун кечиришга чақирганлар, одамларни савдо-сотик, деҳқончилик, ҳунармандчилик, адабиёт, мусиқа, илм-маърифат, хаттотлик, наққошлик, бунёдкорлик каби барча фойдали ва хайрли юмушлар билан шуғулланишга даъват этганлар.

Шундай қилиб, атоқли аллома Иззат Султон эътироф этганидек, нақшбандия тариқати узоқ фикрий ривожланишнинг натижаси ўлароқ майдонга келди, ўрта асрлардаги ижтимоий ва руҳий тараққиётнинг чуққиси сифатида шаклланди. У ўша давр халқимиз тарихида тараққиётнинг қудратли воситаси бўлиб хизмат қилди. Шубҳасизки, Нақшбанд тариқати одамларни савоб ишларга илҳомлантирувчи фактор сифатида роль ўйнамаса, шу билан бирга тариқатда таркидунёчиликдан кечилмаса, ҳаётга фаол муносабат тасдиқ этилмаса, жамиятга фидокорона хизмат ахлоқий қоида сифатида тарғиб қилинмаса, Амир Темур ва темурийлар даврида бизнинг халқимиз ўз давлатини барпо этолмас, иқтисод ва маданиятда оламшумул ютуқларга эриша олмас эди¹.

Демак, ижтимоий ҳаётда бунчалик юксак даражага эришмоқчилик учун жамиятнинг маънавий қуввати ҳам шунчалик баланд бўлмоғи лозим эди. Дарвоқе, шундай бўлди ҳам. VIII—IX асрларда Араб халифалигида юзага келган ва X—XI асрларда Марказий Осиёда тарқалган сўфийлик оқими (тасаввуф) XIV асрнинг ўрталарига келиб, Бухорода нақшбандийлик тариқати қоидаларида қудратли ва ҳаётбахш диний-ғоявий кучга айланган ҳамда халқ ҳаётига шиддат билан

¹ Иззат Султон. Баҳоуддин Нақшбанд абадияти. Т., “Фан”, 1994 й., 74–76-бетлар.

кириб бормоқда эди. Бу ҳол аслида ислом дини туб моҳиятини англамоқ ҳамда уни англамоқ борасидаги буюк сифатий ўзгариш эди.

Бу ҳақиқатни Амир Темур пайқамаслиги ёки унга эътибор бермаслиги мумкин эмас эди. Аксинча, у, юқорида қайд этилганидек, ҳали ёшлик кезларидаёқ замонасининг машҳур Шайхи Шамсиддин Кулолдан олган сабоқлари эвазига ислом дини талқинида содир бўлаётган бу сифатий янгиликни ҳаммадан аввал пайқабгина қолмай, уни ўз фаолиятида қўллаш бошлади ҳам. Сунғроқ, Мовароуннаҳрда бирлашган қудратли давлат барпо этиш ва хусусан, Буюк Темур Салтанати — Империясини бошқариш қонун-қоидаларини ана шу таълимот — Нақшбандий тариқатлари ғоялари билан асослади. Ва ниҳоят, кучли мафкураравий назария ҳамда бой амалий тажрибалар маҳсули сифатида давлат юритишнинг машҳур қонун-қоидалари мажмуаси — “Темур тузуклари” майдонга келди. Шу билан Нақшбанд тариқати ғоялари Амир Темур даврида Мовароуннаҳрда ва салтанатнинг бошқа ҳудудларида кучли ижтимоий мафкурага айланди. Бу мафкура эса Нақшбандий қоидаларига мувофиқ кишиларни ўқишга, илм ва билим олишга, ҳунар урганишга, меҳнат қилишга даъват этар эди.

Бундан кўринадики, Амир Темур илм-фан, маданият, санъат ва умуман, маънавият тараққиётига раҳнамолик қилар экан, шунчаки номим чиқсин, деган мақомда ёки кўр-кўрона эмас, балки замоннинг энг илғор назарияси ҳамда амалиётида ҳаётбахш ғоя — Нақшбанд фалсафасига таянади. Буюк Салтанат қудратли сардорининг ўзи маърифатга шунчалик йўл очиб берса, мамлакат маънавиятининг гуллаб-яшнаши турган гап эди.

* * *

Амир Темур даврида маънавият тараққиётининг иккинчи муҳим омили Соҳибқироннинг маданият юксалишига бевоқифа ўзи раҳнамолик қилганлиги бўлди.

Амир Темур ҳақида совет даврида яратилган аксарият адабиётларда, шунингдек, кўпчилик Ғарб нашрларида бу ҳақда деярли маълумотлар берилмаган. Уларда, аксинча, Амир Темурнинг ҳарбий юришлари, у олиб борган ҳарбий урушлар натижасида юзага келган харобаликлар, инсонлар ҳалокати, ҳуллас, Темур фаолиятидаги салбий томонлар кўпиртириб талқин этилади. Бундан мақсад Темурнинг буюк давлат арбоби сифатидаги фазилатлари, унинг маданият ва маърифат юксалишига жонкуярлик билан раҳнамолик қилганлиги, ҳатто, буюк саркарда сифатидаги санъатини жамоатчилик назаридан бе-

китиш, шу билан Марказий Осиё халқлари тарихидаги машхур цивилизация ҳамда давлатчилик маданиятини тан олмаслик, энг муҳими, халқимизни тарихий маънавиятидан жудо қилиб, коммунистик ғоя исканжасида сақлаб туриш эди.

Хайриятки, ҳар қандай булут ҳам қуёш юзини узоқ тўсиб тура олмаслиги каби, Амир Темулга нисбатан бўлган ноҳақлик ҳам узоқ умр кўра олмади, чок-чокидан сўкилиб кетди. Ўзбекистон Мустақилликни қўлга киритиши билан Амир Темури фаолиятини тўла ва тўғри ўрганишга киришилди. Президент И. Каримов раҳнамолигида бошланган бу ҳаракат натижасида ҳамда халқаро маърифий ҳамжамиятлар кўмагида бу соҳада муҳим ишлар қилинди, Амир Темурнинг буюк давлат арбоби, илм-фан, маданият ҳомийси эканлиги, атоқли саркардалик сифатлари тарихий далиллар билан асослаб берилди. Соҳибқироннинг бу сифатлари, айниқса, унинг 660 йиллик юбилей тадбирларида жаҳондаги энг машхур темуршунос олимлар тарафидан эътироф этилди.

Ҳақиқатан ҳам Темури Салтанати деб аталган буюк империяни юзага келтирган, фан, маданият, санъат, меъморчилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва ҳоказолар ўз замонасига нисбатан барқ уриб ривожланган мамлакат раҳбари саводсиз, оми, маърифатдан узоқ одам бўлиши мумкинмиди?! Аксинча, у ўта маданиятли, тафаккур доираси кенг, санъат ва адабиётнинг нозик хусусиятларини ҳам яхши тушунадиган, бағри кенг, инсонпарвар буюк Шахс эди. Буни Темури билан доимо унинг сафарларида ҳамроҳлик қилган тарихчилар, олимлар, хорижий мамлакатларнинг элчилари ўз эсдаликларида эътироф этганлар. Бу борада тарихда Амир Темулга берилган таъриф-тавсифлар шу қадар кўп ва ранго-рангки, уларни батафсил баён этишнинг имконияти йўқдир. Шу боис уларнинг баъзи бирларини қисқача таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

Чунончи, Алишер Навоий ўзининг “Мажолис ун-нафоис” асарида Амир Темури ҳақида бундай деб ёзади: “Мулк шажараларининг бўстони ва салотин гавҳарларининг уммони, хоқони Соҳибқирон, яъни Темури кўрагон — агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хуб маҳал ва мавқеда ўқубдурларким, анингек бир байт ўқигони минг яхши байт айтқонча бор”¹. Ҳазрат Навоий тавсифи бўйича, Амир Темури шеър ёзиш ёки насрда ижод қилиш билан шуғулланмаса-да, назм ва насрни теран тушунадиган, назм ўқиганда ғоятда маънодорлик билан ўқий олиш қобилиятига эга бўлган ҳукмрондир, яъни, у фақат буйруқ билан раҳбарлик қиладиган

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Т., “Фан”, 1997 й., 13-том. 163-бет.

шоҳ эмас, маънавият билан суяги қотган, ўз фаолиятида маданиятни восита қилиб олган муътабар юртбошидир.

Атоқли ўзбек файласуфи, академик Иброҳим Мўминов Амир Темур ва темурийлар саройида узоқ муддат солномачи бўлиб ишлаган машҳур тарихчи Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарини таҳлил қилиб қайд этишича, Темурнинг хислатларидан бири шу эдики, у бирор масалани ҳал этишдан олдин шу соҳанинг билимдон одамлари, олимлари билан маслаҳатлашар, сўнг аниқ қарор қабул қилар эди. Унинг олимлар билан қиладиган маслаҳатлари ҳар хил даражада ва турли шаклларда бўларди. Одатда, Амир Темур тиббиёт, математика, астрономия, тарих фанлари вакиллари, адабиёт, тилшунослик илми намояндалари, шунингдек, теология ва дин соҳасидаги машҳур одамлар билан шахсий суҳбатлар ўтказарди. Бу суҳбатларда ҳаётнинг муҳим масалалари тўғрисида Мовароуннаҳр ва Хоразмдан ташқари, Олтин ҳамда Оқ ўрдаларни, Хуросон, Ҳиндистон, Эрон, Ироқ, Туркия, шунингдек, бутун Фарб — Мағрибни ўз ичига олган подшоҳликка оид ишлар ҳақида гап борарди. Темур риёзиёт (математика), ҳандаса (геометрия), меъморчилик (архитектура), астрономия, адабиёт, тарих, мусиқа каби соҳаларни ривожлантиришга, айниқса, катта эътибор берарди. У соҳибхунар — хунар эгалари — усталар билан зўр қизиқиш билан суҳбатлашар эди¹.

Амир Темур шахсиятидаги юқорида баён этилган хусусиятларни Соҳибқироннинг англиялик тадқиқотчиси Хильда Хукхэм хоним ҳам қайд этган. Бир неча йил муқаддам ҳаётдан кўз юмган Хильда Хукхэм — англиялик оддий ва камтарин ўқитувчи аёл — ўз умрининг бутун онгли қисмини Ўрта Осиё тарихини, хусусан, Амир Темур ҳаёти ва фаолияти тарихини ўрганишга бағишлади. Ўрта Осиё тарихини ҳанузгача тушуниб бўлмас зулматдир, деб тасаввур этувчи Фарбнинг айрим тадқиқотчиларига қарама-қарши ўлароқ, Хильда Хукхэм ўрта асрлар Ўрта Осиё цивилизацияси ҳақида, бу ерда етишиб чиққан файласуфлар, мутафаккирлар, шоирлар ҳақида аниқ ва тарихий ҳужжатлар асосида китоб ёзди. Хильда хоним ҳозирги замон Фарб темуршунослигида биринчи бор Темур ҳақидаги бор ҳақиқатни кўрсатиб берди; Темурнинг тирик инсонларга хос образини, яъни ижобий фазилатлари билан бирга салбий қусурларини ҳам, ички дунёси билан бир қаторда, унинг эҳтиросларини ҳам таърифлади².

¹ И б р о ҳ и м М ў м и н о в. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т., “Фан”, 1993 й., 22–23-бетлар.

² Х и л ь д а Х у к х э м. Властитель семи созвездий. Т., “Адолат”, 1995 г.

Хильда Хукхэм наздида Темур Ўрта Осиё ўтмиш тараққиётида тулланган сиёсий, иқтисодий ва маданий меросни ўзида мужассамлаштирган ва бу маданий урф-одатнинг давомчиси бўлган шахсдир¹.

Темур жисмонан бақувват ва юксак маънавияти билан ажралиб турадиган шахс эди. У доимо олимлар даврасида бўлар ва улардан кўп фанлар бўйича илм ўрганарди. У тарихни яхши биларди... Темур давлат ишларидан буш чоғларида ва дам олиш онларида ўз девонидаги билимдон кишилар билан баҳсга киришар ҳамда ўз халқи эртақларини мароқ билан тинглар эди. Темур тарих, диний таълимот ва илмий муаммолар бўйича атоқли олимлар билан тенг равишда мунозара қила олар эди. Англиядан тортиб Хитойгача бўлган мамлакатлар дипломатик архивлари ҳужжатларининг гувоҳлик беришича, Темур ён — қўшни подшоликлари билан ҳам, узоқдаги давлатлар билан ҳам моҳирлик билан дипломатик мунозаралар олиб борган².

Хильда Хукхэм яна қуйидагиларни баён қилади: Темур династияси Ўрта Осиёда, биродаркушлик урушлари бўлиб турганлигига қарамасдан, юз йилдан кўпроқ ҳукмронлик қилди... Самарқанд йирик илмий марказга айланди³.

Хуллас, Амир Темур Хильда Хукхэм наздида зиёбахш (интеллект) шахс, шахматда машҳур уста, ўта билимдон диншунос (теолог), буюк саркарда сифатида гавдаланади⁴.

Амир Темурнинг маданият ва маънавият ҳомийси ҳамда раҳнамоси сифатидаги фаолиятини ўрганувчи олимлардан бири покистонлик Аҳмад Ҳасан Донийдир. Профессор А. Ҳ. Доний, англиялик Хильда Хукхэм сингари, узоқ вақтлардан бери Марказий Осиё халқлари тарихи билан шуғулланиб келади. Кейинги йилларда эса у Покистонда Амир Темур шахсиятини ва умуман темурийлар тарихини қайта ўрганиш бўйича бирмунча самарали фаолият кўрсатди ва бунинг натижаси ўлароқ унинг инглиз тилида ёзилган “Timur Legacy”⁵ (“Темур мероси”) китоби майдонга келди.

А. Донийнинг бу китоби Амир Темурнинг бой маданий мероси масалаларига бағишланган. Китобда таъкидланишича, Амир Темурнинг фаолияти унинг ҳарбий юришлари ёки давлат қурилиши талаб этган улкан муаммолар билангина

¹ Х и л ь д а Х у к х э м. Властитель семи созвездий. Т., “Адолат”, 1995г., стр. 12.

² Ўша китоб, 13-бет.

³ Ўша китоб, 14-бет.

⁴ Ўша китоб, 9-бет.

⁵ Dr. Ahmad Hasan Dani. Timur Legacy. Pakistan Academy of Letters. Islamabad, 1996.

эмас, энг муҳими — у яратган, унинг раҳнамолигида яратилган боғ-бўстонлар, обод шаҳар ва қишлоқлар, барпо этилган ҳашаматли меъморий обидалар, қурилган йўл ва кўприклар, юксалган маданият, фан, адабиёт, санъат билан, бир сўз билан айтганда, Амир Темурнинг буюк маданий мероси билан, бу мероснинг жаҳон маданияти тараққиётига қўшган жаҳоншумул ҳиссаси билан ҳам баҳоланиши лозим. Китоб мазмунидан келиб чиқадиган асосий ғоя шундан иборат. Китобдаги бу ғоя асар муаллифининг Амир Темурга берган қуйидаги баҳосида ҳам ўз аксини топган:

“Ҳозирги замон тарихи Амир Темурнинг буюк шахсига етарли эътибор бермади. У Осиёда турк-ислом юксалишига асос солди. Тарих унинг илму амали билан тенглашадиган бошқа бир муқобил ҳодисани билмайди. Амир Темур дунёга келмаганида Ҳиндистонда буюк империя бўлмаган, Самарқанд ва Бухоро бунчалик гуллаб-яшнамаган бўларди. У ўрта аср Осиё тарихининг сарчашмасидир. Ҳаёт тарзини у бошқача, янги шаклга киргиза олди, ўтроқ ҳаёт тарзи учун ҳозир Марказий Осиёга хос бўлган юксак маънавий тараққиёт йўлини очиб берди. У ва унинг авлодлари маданият ва фан тараққиётига ҳомийлик қилдилар, шоирлар, табиблар, олимлар, астрономларнинг бошини силадилар. Уларнинг ҳомийлигида ажойиб масжид ва мадрасалар қад кўтарди, каллиграфия (хуснихат), миниатюра ва санъатнинг бошқа турлари ривожланди. Марказий Осиёда бирорта сулола ўзидан сўнг бунчалик бой мерос қолдирган эмас... Амир Темур билан Чингизхон ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Агар Амир Темур халқлар ўртасида ўзаро алоқаларни кучайтирган, савдо-сотиқни ривожлантирган, Мовароуннаҳрда маданият ва санъатнинг гуллаб-яшнашига ҳомийлик қилган бўлса, Чингизхон ўз салтанатини қабилачилик асосида бошлаб, ёппасига қабилавий турмуш тарзидан иборат империяни туза олди, холос”¹.

Амир Темур шахсияти ҳақида бундай яхлит фикрга келиш, албатта, кўп йиллик изланиш ва тадқиқотнинг самарасидир. Профессор А. Доний узоқ йиллардан бери Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон билан илмий алоқалар қилади. У Амир Темур ва умуман темурийлар ҳақида жаҳон кутубхоналаридаги кўп асарлар, ҳужжатлар билан таниш. Ҳозир Покистонда кечаётган миллий қадриятларни, шунингдек, темурийлар салтанати тарихини қайта ўрганиш жараёнининг ҳам пешқадам дарғаларидан ҳисобланади. Амир Темур профессор

¹ Х и л ь д а Х у к х э м. Властитель семи созвездий. Т., “Адолат”, 1995 г., стр. 7–12.

талқинида буюк саркарда ёки буюк давлат арбоби, ё бўлмаса, фан-маданиятнинг буюк ҳомийси, олижаноб инсон сифатида эмас, балки ана шу сифатларнинг барчасини ўзида мужас-самлаштира олган буюк шахсдир.

Шуниси эътиборга молики, профессор А. Доний ушбу китобни ёзишда фақат Ўзбекистон, Ҳиндистон, Покистондаги манбалардан эмас, балки Соҳибқирон ҳақида жаҳоннинг бошқа кўп мамлакатларида, чунончи, Англия, Америка, Япония, Эрон, Афғонистонда ва айниқса, Кембриж университетида чоп этилган китоблардан кенг фойдаланган.

Амир Темур шахсиятининг тадқиқотчилари Ҳазрат Соҳибқироннинг маданият ва маърифатнинг буюк ҳомийси эканлигини тасдиқлаб, унинг яна бир олижаноб хислатини таърифлайдилар. Соҳибқироннинг бу хислати шунда намоён бўлар эдики, у қайси мамлакатда бўлмасин, у ердаги олимлар, шоирлар, мусаввирлар, санъаткорлар, меъморлар, ҳунармандлар ва ҳоказо ижод аҳли билан учрашар, улар билан қизғин суҳбат қулар, уларга зарур шарт-шароитлар яратиб берар ва улар орасидан энг истеъдодли ижодкорларни ўзи билан бирга империя пойтахти — Самарқандга олиб кетар эди.

Чунончи, Соҳибқирон Шомга қилган юриши вақтида мисрлик тарихчи Валиуддин Абдураҳмон ибн Халдун билан учрашган. Ибн Халдун Амир Темурнинг суҳбатида бўлиб, Темургача ўтган вақтининг, ўзгаларга қилган хизматининг бефайз, бесамар кетганидан афсус чеккан. Амир Темурдан рушнолик қурган ва ўзи севган илми билан шуғулланиш имкониятини олган ибн Халдун: “Тангрига ҳамд бўлсинки, менинг қимматимни биладиган, хизматимни қадрлайдиган ва ҳурматимни ўрнига қўядиган кишини менга ато қилди”¹, деб ёзган.

Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан ўтказилган халқаро илмий конференцияда эронлик темуршунос олим М. Багери Амир Темурнинг бу хислати ҳақида қизиқ бир маълумотни берди.

Маълумки, Амир Темур 1393 йилда Бағдодни забт этганда машҳур ижодкорлар орасида Абдулқодир Мароғий билан ҳам учрашган. Замонасининг буюк мусиқа назариётчиси Абдулқодир ибн Ғайбий ал Ҳофиз ал-Мароғий (вафоти 1435 йил) узоқ йиллар Ал-Жалоир сулоласи шаҳзодалари саройида хизмат қилган. Абдулқодир Мароғийнинг мусиқа бўйича ўта нафис санъатини пайқаган Соҳибқирон уни пойтахтга — Самарқандга жўнатади. М. Багерининг қайд этишича, Абдулқодир Ма-

¹ Т. Ҳамраев. Амир Темур ва илм-маърифат. Амир Темур сабоқлари — 2. Т., Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999 й., 11–12-бетлар.

роғий Самарқандда бир оз муддат бўлганидан сўнг, Табризга, кейин эса Бағдодга қайтади. Темур 1401 йилда Бағдодни қайта забт этганида машҳур мусиқачи билан яна учрашади ва уни яна Самарқандга йўллайди. Лекин бу гал Абдулқодир билан бирга пойтахт ҳокимларига махсус хат ҳам жўнатади. Амир Темур хатда Абдулқодирнинг ноёб истеъдодига юқори баҳо бериб, Самарқанд ҳокимларига унга алоҳида илтифот кўрсатишни, унга барча шарт-шароитларни ҳозирлаб беришни топширади. М. Багерининг ахборотига кўра бу хатнинг иккита қўлёзма нусхаси ҳозирда Техрондаги Мажлис кутубхонасида ва Малик кутубхоналарида сақланмоқда¹. (Абдулқодирнинг Марказий Осиё мусиқа маданияти тараққиётига қўшган ҳиссасини кейинги саҳифаларда қисқача баён этамиз — Н. Ғ.)

Соҳибқироннинг одат тусига кирган бу фазилатини юқорида зикр этилган англиялик темуршунос Хильда Хукхэм хоним ҳам ўз китобида бот-бот эътироф этади.

Амир Темур шахсиятидаги бу фазилатнинг одатга айланишининг сабаби нимада эди? Мақсад пойтахт Самарқандни олимлар, шоирлар, санъаткорлар, ҳунармандлар шахрига айлантиришми ёки бунинг яна бошқа муҳимроқ сабаблари ҳам бор эдими? Самарқанд, албатта, ўша даврдаги мавқеи бўйича, ижодкорлар, илм ва маданият аҳли қарор топган шаҳар бўлмоғи лозим эди. Ахир, у пойтахт шаҳар, пойтахт бўлганда ҳам биргина Мовароуннаҳрнинг эмас, балки буюк Темур империясининг пойтахти эди. Бу эса, табиий равишда, кўпчилик зиёлиларнинг бу ерда жам бўлишини тақозо этар эди. Лекин Соҳибқироннинг мақсади бундан кўра муҳимроқ, орзуси эса унинг давригача дунё халқлари тарихида нозил бўлмаган юксак ва мусаффо маънавий орзу эди.

Энг ноёб истеъдод эгаси бўлган ижодкорлар ва ҳунармандларни Самарқандда тўплаш билан уларга ижод қилиш учун имкониятлар яратиб бериш, уларнинг ҳар бирининг ижодий ишларини давлат томонидан, буюк ҳукмрон салтанати тарафидан ҳимоялаш, ижодий ишга далда бериб, уни ўстириш, бу улўғвор бадий-маънавий хазинадан империяга тобе бўлган барча мамлакатлар фуқароларини бохабар қилиш ва ниҳоят, шу зайдда, буюк империяни ёппасига маънавий юксак маконга айлантириш... Соҳибқироннинг эзгу мақсади ана шуларни ҳам ўз ичига олар эди.

Бу мақсадни амалга оширишни фармон ва қарорлар чикариш йўли билан ҳам, эҳтимол, уйдalasа бўлар эди. Лекин Ҳазрат Соҳибқирон бошқача йўл тутди. Маданият ва санъат

¹ “Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни” мавзuidaги халқаро конференция тезислари. Т., “Ўзбекистон”, 1996 й., 95-бет.

тараққиётини, меъморчилик ва ҳунармандчилик равнақини, энг муҳими, санъаткор аталмиш ижодкорнинг нозик қалб торларини ишга солишда юртбоши шахсиятининг маънавиятга бўлган қалб қўри кучининг нечоғлик муҳимлигини чуқур англади. Шу сабаб, Амир Темур маънавият муаммоларини қарор ва кўрсатмалардан ташқари, бевосита шахсий ҳомийлиги ҳамда раҳнамолиги усуллари билан ҳал этиш йўлини танлади.

Воқеан, маданият тарихида ҳали шоён бўлмаган бу йўл Ҳазрат Соҳибқирон даврида маданият юксалишининг ички кучига, маънавият тараққиётининг муҳим ва қудратли омилига айланди.

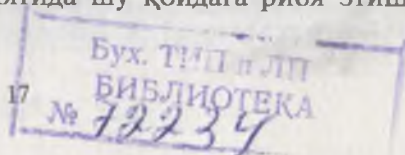
Шундай қилиб, Амир Темур даври маънавиятининг юқорида қайд этилган икки асосий омили илм-фан, маданият, санъат тараққиётининг қудратли воситаси бўлиб хизмат қилди. Бу омишлар Соҳибқирон ҳукмронлиги даврида маданият юксалишига нечоғлик ҳисса қўшган бўлсалар, кейинчалик, темурийлар салтанати даврида ҳам жамият маданиятининг ўсишига шунчалар ижобий таъсир кўрсатди.

Бу иккала омилнинг самарали таъсир кучи шунда эдики, улар айри-айри ҳолда эмас, балки бир-бирига уйғун ҳолда, бир-бирига сингиб кетган яхлит ғоя, илҳомбахш амалиёт сифатида ҳаётга жорий этилди. Бу билан у жамиятнинг асосий мафкуравий кучига айлантирилди.

МАЪНАВИЯТДАН ЖИЛОЛАНГАН СИЁСАТ

Нақшбандия тариқати асосида юзага келган мафкуранинг амалий аҳамияти Амир Темур давлати сиёсатини шакллантириш ва қарор топтиришда, айниқса, яққол намоён бўлди. Чунончи, давлат сиёсатини белгилашда ва уни амалда ҳаётга татибиқ этишда нақшбандия тариқати ғояларини ифодаловчи “рости-русти” қондаси асос қилиб олинди. “Рости-русти” ҳақиқат — тартиб, ҳақиқат — адолат маъносида бўлиб, барча ишда, одамлар орасидаги муносабатларда, умуман, ҳаётда ҳақиқат қарор топиши, бу эса адолатнинг, яъни одил жамиятнинг тасдиқ этилишини таъминлаши лозим, деган маънони билдирарди.

Соҳибқирон бу ғояни янада такомиллаштириб ва унга аниқлик киритиб “Адолат кучда эмас, куч — адолатдадир” деган машҳур ҳамда бу давргача давлатлар тажрибасида омавий қўлланилмаган қондани кашф этди. У ўзининг “Темур тузуклари” асарини ҳам ана шу қонда асосида яратди: умрининг охиригача бутун фаолиятида шу қондага риоя этишга эътибор қаратди.

Давлат сиёсатининг адолат мезони асосида юритилиши бошқаришнинг барча соҳаларини ана шу мезонга мослаштиришни тақозо этар эди. Амир Темур давлатида ҳозирги кундаги парламентни эслатадиган катта ва кичик кенгашлар шу талаб асосида таъсис этилган эди.

Катта кенгаш тинчлик вақтида амир саройида Самарқандда чақирилган. Унда Амир Темурнинг қариндош-уруғлари, олий руҳонийлар вакиллари, вазирлар, бош амирлар, беклар беги, амирлар, улус, туманбошилар, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар, баҳодир унвонини олган аскарлар ва бошлиқлар қатнашган. Кенгашда мамлакат ҳаёти билан боғлиқ муҳим масалалар муҳокама қилинган. Кичик кенгашда Соҳибқироннинг энг яқинлари иштирок этган. Унда узоқ мамлакатларга юришлар қилиш билан боғлиқ масалалар муҳокама қилинган¹.

Бу йиғинлар оралиғида юзага чиққан масалалар ҳам маслаҳат, мунозара ва кенгаш воситасида ўз ечимини топган. Бундай ҳолларда Соҳибқирон давлат аъёнлари, олимлар, муайян соҳалар бўйича мутахассислар билан маслаҳатлар қилиб, аниқ ҳулосаларга келган. Шу боис, бежиз эмаски, Амир Темур “Тузуқлар”да: “Салтанат ишларининг туққиз улуши машварат, тадбир ва кенгаш, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини” англаганлигини ёзади².

Давлат ишларининг адолат мезони асосида олиб борилиши мустаҳкам тартиб-интизом жорий этилишини тақозо этарди. Амир Темур ўз салтанатини бошқариш учун марказлашган кучли давлат маҳкамасини ташкил этиб, унда иш олиб боришнинг аниқ тартиб-интизомини ўрнатди. Тартибни бузган шахс ҳеч жазосиз қолмаган, ҳар бир мансабдор шахснинг ҳуқуқ ва бурчлари қатъий, аниқ белгилаб қўйилган эди. Фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилувчилар, ўғрилар, қароқчилар шафқатсиз жазоланган. Ўз амалини суиистеъмол қилиш, порахўрлик, доимий ичкилик, маиший бузуқлик кабилар, айниқса, оғир гуноҳ ҳисобланиб, бундай номатлуб ишлар билан шуғулланган шахслар қаттиқ жазога тортилган.

Шуни алоҳида қайд этмоқ лозимки, Амир Темур тартиб-интизомга риоя этишда, давлатнинг обрўси, шарафи, манфаати соҳасида қаттиққўл бўлиб, бу ишларда ғоят мустаҳкам, тебранмас, барқарор турарди. Бу соҳалардаги гуноҳлар ҳатто Амир Темур авлодларига тааллуқли бўлган ҳолларда ҳам улар тегиш-

¹ У. Тожионов, А. Саидов. Ҳуқуқий маданият назарияси. 1-т. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси нашри, Т., 1998 й., 176–179-б.

² Темур тузуқлари. Т., Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996 й., 25-бет.

ли жазоларини олганлар. Чунончи, Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ, невараси Амирзода Пирмуҳаммад ўз лавозимларини суиистеъмол қилганликлари, фуқаролар манфаати ишларида совуққонликка йўл қўйганликлари учун Соҳибқирон томонидан қаттиқ жазоланганликларини темуршунос тарихчиларнинг аксарияти, ҳатто Амир Темур шахсиятини унчалик ҳуш кўрмаган осийлик ва европалик тарихчилар ҳам қайд этадилар.

Давлат сиёсатида бундай тартибнинг жорий этилиши натижасида мамлакатда барқарор тинчлик-осойишталик қарор топдики, бу ҳам, ўз навбатида, Нақшбандий ғоялари асосидаги адолатнинг халқ турмуши баракотига, жамиятда тараққиётга йўл очувчи буюк бир фазилати эди.

Таълим-тарбия ишлари ҳам Нақшбандий ғояларини ифода этувчи мафкура асосида олиб борилди. Фарзандларга ислом динига эътиқод қилишни ўргатиш билан бирга, меҳнатни севишни, ахлоқли бўлишни, одамларга неклик кўрсатишни, билим олиш, ҳунар ўрганишни ва бошқа олижанобликларни уқтирдилар. Масжид ва мадрасаларда талабалар онгига Оллоҳга яқин бўлишнинг тўғри ва самарали йўли таркидунёчилик эмас, балки жамият саодати учун яшаш, бунёдкорлик, савоб ишлар ва меҳнатни қадрлаш, илм ва билим олиш, мукамал ахлоққа эришиш, ҳулас, жамият ҳаётида фаол иштирок этишни тақозо этадиган ҳуқ-атвори, саъй-ҳаракатни ўзида мужассам этадиган мафкура изчил равишда сингдирилди.

Нақшбандий тариқати ғоялари билан пишитилган давлат сиёсати ҳамда мафкурасининг халқ ҳаётига дадиллик ва узлуксиз равишда жорий этилиши тез орада ўзининг ижобий самарасини намоён этди. Бу ҳодиса даставвал одамлар, хусусан, ёшлар ўй-фикрларида равшан кўзга ташланди. Мамлакатда имони бутун, ислом динига содиқ, шу билан бирга, илм ва билимга ўч, меҳнатга шай, касб-ҳунар шайдоси, буюк бунёдкорлик ишларига астойдил бел боғлаган янги авлод ўсиб етишган эди. Бу авлоднинг эзгу нияти юртни обод этиш, шаҳар ва қишлоқларни гуллаб-яшнатиш, фан-маданиятни юксалтириш, ҳунармандчиликнинг донғини ошириш, боғ-бўстонлар яратиш ва ҳоказо савоб ишлар бўлиб, бутун саъй-ҳаракатлари ана шу ниятларини юзага чиқаришга сафарбар этилган эди.

Боз устига, салтанатга тобе бўлган узоқ ўлкалардан Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабзга олиб келинган нафис ҳунармандлар, олимлар, ижодкорлар, меъмору қурувчиларнинг илми, амали юқоридаги улўф бунёдкорлик ҳаракатига қўшилиб, буюк бир моддий-маънавий кучга айланган эдики, бунинг қарши-

сида ҳар қандай оғир вазифа ҳам осонликча ечилиб борар эди.

Чунончи, Испания — Кастилиянинг Амир Темур саройидаги машҳур элчиси Рюи Гонзалес де-Клавихо Соҳибқирон амр этган бир мураккаб вазифанинг қисқа муддатда ва аъло даражада ижро этилганлигидан ҳайратга тушганлигини ёзади. Элчининг баён этишича, Самарқандда нарсаларни тартиб билан сотиш учун катта жой бўлмаганлиги сабабли Соҳибқирон шаҳар бўйлаб катта куча (раста) чиқаришни, унинг икки томонида эса мол сотиш учун дўконлар қуришни буюрди. Бу куча — раста шаҳарнинг бир чеккасидан бошланиб, бутун шаҳарни кесиб ўтиши ва унинг иккинчи чеккасига чиқиши керак эди... Амир Темур кўрсатиб берган ердан куча — раста қуришга киришилди. Раста ўтадиган ерларда учрайдиган уй-жойлар, улар кимники эканлигидан қатъи назар, бузила бошланди... Бир гуруҳ кишилар бузиш ишларини тугатишлари билан уларнинг ўрнига бошқа гуруҳ одамлар келиб қурилишни тезлатиб юборар эдилар. Кўчани жуда кенг қилиб олдилар; унинг икки томонидан савдо дўконлари қурдилар... Дўконлар икки қаватли бўлиб, уларнинг тепаси бутун куча бўйлаб гумбаз қилиб қоплаб олинди, ёруғлик тушсин учун гумбаз пештоқига деразалар ўрнатилди. Дўконлар битиши билан уларга турли хил мол сотувчи савдогарлар ўрнаштирилди... Ишга олининишда, талабномалар қанчалик кўп бўлмасин, шу иш қўлидан келадиган одамлар танланар эди. Кундуз куни ишлаганлар кетиши ҳамона кечаси ишловчилар келардилар. Бировлар йўлга тушган уй-жойларни бузсалар, иккинчилари ер текислар; улар кечаю кундуз шовқин-сурон билан ишлар эдилар. Натижада кишини ҳайратга соладиган ишлар қилинди¹.

Клавихо баён этган юқоридаги ҳодиса Амир Темур даврида одатга айланган бунёдкорлик фазилатининг амалда намён бўлган бир мисолидир, холос. Худди ана шу бунёдкорлик руҳи ҳамда Соҳибқирон ва унинг авлодлари саъй-ҳаракатлари билан қурилган мадрасалар, масжидлар, саройлар, бозорлар, кўприклар, йўллар, бекатлар, ҳаммомлар, каналлар, қалъалар ва бошқа қатор иморату иншоотларнинг сонсаноғи йўқ.

Амир Темурнинг бевосита раҳнамолигида бунёд этилган Бибиҳоним жоме масжиди, Гури Амир, Аҳмад Яссавий, Занги ота мақбаралари, Оқсарой ва Шоҳи Зиндадаги меъморий

¹ И б р о ҳ и м М ў м и н о в. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тугган ўрни ва роли. Т., "Фан", 1993й., 25–26-бетлар.

муъжизалар, Боғи Чинор, Боғи Дилкушо, Боғи Беҳишт, Боғи Баланд сингари унлаб сарой-боғлар ва бошқа иншоотлар инсон тафаккури ва ақли заковатининг буюк тимсолларидир.

* * *

Амир Темур даврининг Нақшбандий ғоялари асосида шаклланган ҳамда такомиллашган мафкураси Соҳибқироннинг ҳарбий юришлари сиёсати ва мақсадларига ҳам таъсир этмай қолмайди. Масаланинг моҳиятини обдан англамай туриб ҳарбий юришлар ва Нақшбандий тариқати ғоялари ўзаро муқояса этилса, албатта, бир-бирига тамоман зид тушунчаларга юзма-юз бўлишимиз мумкин. Лекин масала чуқурроқ ўрганилиб, Соҳибқирон ҳарбий юришлари даврида содир бўлган тарихий воқеа-ҳодисалар чуқур таҳлил этилса, буюк саркарда бобомиз ҳарбий юришлари мазмун-мақсадларини ҳам ўз мафкуравий ғояларига бўйсундирганлигини кўрамиз.

Шу ўринда ушбу сатрлар муаллифи 1994–1997 йилларда Покистон Ислом Республикасида хизмат сафарида бўлганида Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллик юбилеи доирасида Лаҳур шаҳрида ўтказилган конференцияда айтилган бир фикрни эсламоқ жоиздир. Конференцияда Покистоннинг йирик жамоат ва давлат арбобларидан бири, таниқли олим, журналист ва нотиқ Ҳаниф Рамей Амир Темурни буюк шахс сифатида таърифлаб, давлат тузиш тартибини Амир Темурдан ўрганишимиз лозим, деди. У сўзини давом эттириб айтдики, ўтмишда йирик давлат арбобларининг ҳаммаси ҳам жанг қилган, лекин уларнинг кўпчилиги бу жанглار натижасида мамлакатни харобага айлантирган; Амир Темур эса жанглар туфайли вайрон бўлган шаҳар ва қишлоқларни обод қилди, боғлар барпо этди, фан ва маданиятни ривожлантирди.

Нотиқнинг бу сўзлари конференцияда тўпланган кўпчилик ёшлар учун осмондан тушган тасодифий бир янгилик бўлиб эшитилди. Тўғри-да! Булар, ахир, Темурни золим, қонхўр, босқинчи деб ташвиқ этган Ҳиндистонда ҳукмрон бўлган инглиз мафкураси таъсирида ўсиб-улғайган кишилар. Амир Темур ҳақида буларда шаклланган дунёқараш билан Покистоннинг бообру, дунё кўрган кишиларидан бирининг Темур бобо ҳақида ҳозиргина айтган таърифи бир-бирига тамомила зид тушунчалар эди.

Дарвоқе, бу ёшларни ҳам тушунса бўлади. Зеро, урушлар, вайронагарчиликлар ҳамда ободончилик ўз моҳиятларига кўра бир-бирларига қарама-қарши, мантиқан бир-бирини инкор этувчи тушунчалардир. Амир Темур эса ҳазилакам юришлар

қилмади. У ўз умрининг кейинги 25 йили давомида Жанубий-Шарқий Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатларига биринкетин юришлар қилиб, булар натижасида кўплаб мамлакатлар фатҳ этилди, Темур империясининг ҳудуди кенгайди. Шу билан бирга талафотлар юз берди. Катта-кичик шаҳарлар вайрон бўлди, икки тарафдан ҳам одамларнинг қони оқизилди. Афсуски, бундай ҳолатлар азал-азалдан урушларнинг битилмаган ва мудҳиш қонунлари ҳисобланади. Яна ҳам афсусли томони шундаки, қўли баланд келиб, ғолиб чиққан тараф уруш харобаларини (юқоридаги “қонун”га биноан) ободонлаштиришга қўл ҳам урмайди.

Қарангки, урушларнинг бу “қонуни” Амир Темур фаолиятида таназзулга учрайди. Соҳибқирон урушлар туфайли ишдан чиққан халқ хўжалигини тиклашни, вайроналарни обод этишни, халқ чеккан азиятларни даволашни, гарчанд у ғолиб саркарда бўлса-да, ўзининг муқаддас бурчи деб тушунади ва унга амал қилади. Соҳибқироннинг қай бир жойдан бир гишт олсам, ўрнига ўн гишт қўйдирдим, бир дарахт кесдирсам, ўрнига ўнта кўчат экдирдим, деган сўзлари бежиз айтилмаган.

Шу ўринда, Амир Темур урушлар оқибатида юз берган вайронагарчиликларни ўзи қайтадан тузатар, обод этар экан, унда шунча саъй-ҳаракат билан уруш қилишнинг нима ҳожа-ти бор эди, деган савол туғилиши табиий.

Бу саволга жавоб топиш учун авваламбор Соҳибқирон дунёга келиб улғайган даврни кўз ўнгимизга келтирайлик. Амир Темурнинг ёшлик, йигитлик вақтлари Марказий Осиёда Чингизхон империяси аста-секин емирилаётган, унинг ўрнига юзага келаётган майда-майда феодал давлатлар ўртасида ур-тўполонлар, бир-бирлари устига бостириб боришлар, қамал қилишлар, уруш-жанжаллар жонланиб кетган бир даврга тўғри келди. Амир Темур шундай бир даврнинг фарзанди сифатида, табиийки, ана шу тарихий шароит доирасидан чиқиб кетолмас эди. Бу, биринчидан бўлса, иккинчидан, умуман инсоният тарихида урушлар, босиб олишлар бўлмаган мамлакатлар деярли йўқдир, бинобарин, урушлар қарийб урфга айланиб қолган.

Лекин, Амир Темур ҳарбий фаолиятини синчиклаб ўрганган киши шу нарсани сезмаслиги мумкин эмаски, Соҳибқирон ўз ҳарбий юришлари олдига ана шу урфни давом эттириш, зўравонлик қилиш, одамларга бераҳмлиқ билан улар устида қамчи ўйнатиш мақсадини қўйган эмас.

Шу ўринда венгриялик машҳур шарқшунос олим Герман Вамберининг “Бухоро тарихи” китобидаги Амир Темур ҳақида

ёзган қуйидаги фикрига диққат қилайлик: “Темурни Чингизхон билан бир қаторга қўйиб, уни ёвуз, ўзбошимча, мустабид ҳоким деб атовчиларнинг фикрлари икки томонлама хатодир. У, аввало, ўзининг ғолибона қуролини замонасининг одатига кўра ишга солган осийлик ҳоким эди. Унинг душманлари таъкидлаган қабих ишлари ва вайронагарчиликлари эса бирор жиноят учун олинган ўч эди, холос. Туғри, бу ўч жуда қаттиқ, лекин шу билан бирга адолатли эди”¹.

Г. Вамберининг қарийб бир ярим аср муқаддам Амир Темур ҳақида билдирган бу фикрининг ҳаққоний эканлигини эндиликда кўпчилик тарихчилар тан оладилар.

Чунончи, кўпчилик тарихий ва замонавий манбаларда қайд этилганидек, Амир Темурнинг ҳарбий юришлардан кўзлаган асосий мақсади марказлашган қудратли давлат барпо этиш, шу йўл билан салтанатда тинчлик, осойишталик ўрнатиш; ипак йўлини қайта тиклаб, унинг шарт-шароитларини яхшилаш орқали савдо-сотиқни жиддий равишда ривожлантириш, халқлар ва мамлакатлар ўртасида маданиятлар алмашинуви жараёнини яхшилаш ва ҳоказо савоб ишлардан иборат эди. Бу мақсаднинг моҳиятини пайқаган ва Амир Темур империяси таркибига киришга хоҳиш билдирган ҳукмдорлар ва мамлакатлар Соҳибқирон олқишига сазовор бўлганлар, шу билан бирга, ўз мамлакатларида ҳукмдор лавозимида қолиб, иқтисодий, маданий тараққиётга кенг йўл очганлар. Амир Темур юришининг юқоридаги мақсадини англаб етмаган кўрс, қайсар ҳукмдорларнинг Соҳибқиронга нисбатан душманлик ҳаракатлари эса шиддатли урушларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган. Олтин Ўрда ҳукмронни Тўхтамиш, Туркия буюк султони Боязид Елдириш ва бошқалар билан бўлган жанглар бундай ҳодисаларга мисол бўла олади.

Чунончи, Усмонли Турк мамлакати тупроғида бўлган тарихий жанг масаласини олайлик. Кўпчилик тарихчилар, темуршунос олимларнинг тасдиқлашларича, турклар билан урушиш Амир Темурнинг хаёлига ҳам келмаган экан.

Лекин Султон Боязиднинг Амир Темур шахсияти хусусидаги ҳақоратомуз номалари икки мусулмон ҳукмрон, икки қўшин ўртасида шиддатли жанг бошланишига сабаб бўлган. Натижада турк қўшинлари енгилиб, Султон Боязид асирга олинган. Худди шунингдек, Олтин Ўрда ҳукмрони Тўхтамишхоннинг Амир Темур давлатига бот-бот қўшин тортиб кели-

¹ Г. Вамбери. История Бухары, т.1. СПб, 1873, с.217.

ши, шунингдек, бебурдлиги, ўз сўзида турмаслиги ва ҳоказо номуносиб қилиқлари унинг мағлубиятига ва Олтин Ўрданинг емирилишига олиб келди.

Маълумки, бу икки жанг натижалари Европа мамлакатлари ва Рус подшоҳлиги тақдирларида гоятда муҳим тарихий роль ўйнади. Чунончи, турк қўшинларининг енгилиши ва Султон Боязиднинг асирга олиниши билан Испания, Италия, Франция ва бошқа мамлакатлар усмонли — турк босқини хавфидан қутулдилар. Тўхтамишхоннинг енгилиши ва Олтин Ўрданинг емирилиши натижасида Рус мамлакати мўғул-татар зулмидан озод бўлди.

Шунинг учун ҳам Султон Боязид мағлубиятидан сўнг Европа мамлакатлари ҳукмронлари Амир Темурга миннатдорчилик номалари, совға-саломлар йўлладилар, Темур давлати билан дипломатик алоқаларни мустақамладилар. Рус подшолиги ҳам ўз номаларида Амир Темурдан миннатдор эканликларини ёздилар, Соҳибқиронга қимматбаҳо совғалар тортиқ қилдилар. Лекин, афсуски, кейинчалик Чор Русияси мустамлакачилик сиёсати мафкураси таъсирида, хусусан, совет даври мафкурасининг Амир Темур шахсиятига нисбатан бир томонлама муносабати натижасида Россияда бу тарихий ҳақиқат деярли унутилди.

1996 йилда Соҳибқироннинг 660 йиллик юбилеи муносабати билан Покистонда ўтказилган тадбирлар доирасида ўша вақтда Россия Федерациясининг Покистондаги Фавкуллодда ва мухтор элчиси А. Ю. Алексеевнинг айтган қуйидаги сўзлари, назаримизда, юқоридаги масала бўйича Россиядаги ҳозирги аҳволни тўғри баҳолайди:

— Амир Темур Россия тақдирида қандай тарихий роль ўйнаганлигини ҳозир Россияда кўпчилик билмайди, — деган эди ўшанда элчи А. Ю. Алексеев. — Тўхтамишхон устидан қозонилган ғалаба ҳамда Олтин Ўрдани емириш билан Амир Темур Рус мамлакатини қарийб 200 йил давом этган мўғул-татар зулмидан фақат озод қилибгина қолмай, балки Россиянинг мустақил давлат сифатида ривожланишига йўл ҳам очиб берди. Бу тарихий ҳақиқат. Лекин Россияда яқин вақтларгача бу ҳақда ё гапирилмас, ёки гапиришни иштасмасди. Бироқ, бундан кўз юмиб бўлармиди?! Ҳақиқат — бу ҳақиқат! Эндиликда, менинг назаримда, бу соҳадаги барча ҳақиқат ўз ўрнини топади.

Амир Темур қайси сабабларга кўра жанг қилган ва қайси мамлакатни забт этган бўлмасин, у ерда зудлик билан ўзининг асосий мақсадини ҳаётга жорий этишга киришган. Мамлакат аҳолисининг ҳолини сўраган, етим-есирлар бошини

силаган, олиму фозилларни сийлаб, уларнинг ижодлари учун кенг шароитлар яратган, адолат ва тинчлик ўрнатган.

“Қайси мамлакатни забт этган бўлсам, — деб ёзади Ҳазрат Соҳибқирон, — ўша ернинг обрў-эътиборлик кишиларини азиз тутдим; саййидлари, уламолари, фузало ва машойихига таъзим бажо келтирдим ва ҳурматладим. Уларга суюрғол, вазифалар бериб, маошларини белгиладим; ўша вилоятнинг улуғларини оға-иниларимдек, ёшлари ва болаларини бўлса, ўз фарзандларимдек кўрдим... Улуғларини ва шараф — эътиборли кишиларини ҳурматлаб, мартабаларини оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим”¹.

Юқоридаги сўзлар “Тузуқлар”да ёзиб қўйилган назариягина эмас, Соҳибқирон фаолиятида доимий қўлланиб келинган амалий қоидалардир. Буни Амир Темур тарихини билган ва ҳозирда унинг фаолиятини ўрганаётган жаҳоннинг аксарият тадқиқотчилари аниқ, тарихий далиллар билан тасдиқлайдилар.

Амир Темур қайси мамлакатни забт этмасин, у ерда ободончиликка, бунёдкорлик ишларига кўпроқ эътибор берган. Бу вазифа Соҳибқирон ҳарбий фаолиятининг асосий мақсади — марказлашган қудратли ва обод салтанат — Темур империяси давлатини барпо этишдек улуғвор мақсад музмунидан келиб чиқиб, пировард-натижада ҳосил бўлган каттакон ҳудудда тинчлик, осойишталик ўрнатиш, савдосотиқни ривожлантириш, бутун ҳудудни обод, гўзал диёрга айлантиришни назарда tutар эди. Шунинг учун ҳам ободонлаштириш, йўллар, кўприклар, работлар, масжиду мадрасалар қуриш, сувсиз ерларни боғу бўстонга айлантириш долзарб масалалар эди. Булар орасида урушлар туфайли юзага келган вайроналарни тузатиш, улар ўрнига гўзал иншоотлар барпо этиш, айниқса, зарур вазифалардан ҳисобланар эди.

Бу — биринчидан. Иккинчидан эса, Амир Темурдек адолатпеша ва буюк саркарда, юксак маънавияти билан етти иқлимга донг таратган шахснинг мамлакат ободлигига бепарво қараши ҳеч қандай қоидага мос тушмас эди. Шу боис Соҳибқироннинг ободончиликка бевосита ўзи бош қўшиши, бу ишларни ҳимоя этиши табиий бир ҳол эди.

Соҳибқирон забт этган мамлакатлари халқларини ўша мамлакатлар ободончилигига жалб этиш йўлларини яхши билар ва бу усулдан унумли фойдаланар эди. Халққа турли

¹ Темур тузуқлари, 118–119-бетлар.

имтиёзлар бериш йўллари билан одамларни ободончилик ишларига ундар эди. Бу хусусда “Тузуклар”да баён этилган қуйидаги қоида кишини ҳайратга солмаслиги мумкин эмас:

“Яна амр этдимки, кимки бирон саҳрони обод қилса ёки кориз қурса, ё бирон боғ қўқартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса (яъни, солиқ — *H. F.*) олмасинлар, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили эса (олиқ-солиқ) қонун-қоидага мувофиқ хирож йиғсинлар”¹.

Буни қаранг-а, нечоғлик саховат! Ўз ерини, ўзи яшаб турган жойини, ўз ўлкасини обод қилгани учун амалда икки йил солиқдан озод! Бу, албатта, ғоятда олижанобликдан ташқари юртни обод этишнинг муҳим воситаси ҳам эди.

Империянинг узоқ ўлкаларида Соҳибқироннинг ўзи бош бўлиб бунёд этган иншоотлар, боғ-роғлар, ирригация қурилишлари, маданий-маиший бинолар ва ҳоказоларнинг қўлами шу даражада кенгки, улар ҳақида батафсил ахборот бериш махсус тадқиқотни талаб этади.

Амир Темурнинг хорижий мамлакатлар ободончилиги соҳасидаги фаолияти бўйича тадқиқотчи Омонулло Бўриев қизиқ маълумотларни келтиради. У ўзининг тадқиқотларида Шарафиддин Али Яздий, Ҳофиз Абдулло, Низомиддин Шомий каби тарихчилар асарларига асосланади².

Тадқиқотчининг қайд этишича, Амир Темурнинг давлатчилик фаолиятида ободончилик ишларига катта эътибор берганлиги тасодикий ҳол бўлмай, балки унинг замирида Соҳибқирон туғилиб, ўсиб-улғайган Шаҳрисабздаги кўп асрлик маданий ҳаёт анъанаси таъсири ётади. Амир Темур хоҳ Самарқандда, хоҳ сафарда бўлсин, бирор жойда озроқ тўхтаб қолса, албатта бир хайрли ишни амалга оширар эди. Чунончи, Хуросонга юриш чоғида (1381 йил) Мурғоб водийсида тўхтаб, қўшинларига ушбу дарёдан ариқлар чиқаришни буюради. Бу иш қисқа фурсатда бажарилади: 16 та ариқ чиқарилиб, ерли халқларга оби ҳаёт суви оқиб келади.

Амир Темур Румга юриши олдидан (1401 йил) Қорабўғда қишлаб турган чоғида Арас (Аракс) дарёсидан сув оладиган бир ариқ қаздиради. Борлос номи берилган ва узунлиги қарийб 80 км келадиган бу ариқ бир ойга яқин муддат ичида тайёр қилинди, унда кемалар ҳам юра олар эди.

¹ Темур тузуклари, 124-бет.

² Омонулло Бўриев. Амир Темурнинг хорижий мамлакатлар ободончилигига қўшган ҳиссаси. Амир Темур сабоқлари. 2. Т., Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999 й., 14–22-бетлар.

Ҳазрат Соҳибқирон юриш охирида, 1403 йилда Қорабоғда яна маълум муддат қишлоқ учун тўхтади ва катта бир хайрли ишни амалга оширади — Бойлақон шаҳарини қайта тиклайди. Пишиқ гишт ва тошдан купгина тураржой бинолари, бозор, майдон, ҳаммомлар қурдиради, боғ — хиёбон барпо эттиради. Бу ишларнинг барчаси бир ой ичида бажарилади, бир йил давомида эса узунлиги икки юз минг тўрт юз газ келадиган мудофаа айлана девори ва бошқа иншоотлар қуриб битказилади. Бу ишларнинг барчасини Соҳибқирон қўшинлари бажарадилар.

Уруш туфайли вайронага айланган Бағдод шаҳри ҳам Соҳибқирон фармониға мувофиқ қайта тикланган. Бир йил ичида шаҳар қайтадан ўз қиёфасини олади, унда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ривожланади, маданий ҳаёт тармоқлари кенгаяди.

Юқоридаги қисқа далиллардан ҳам кўриниб турибдики, Соҳибқирон ўзининг ҳарбий сафарларида ҳам узлуксиз равишда ободончилик ишлари билан машғул бўлган. Бундай фаол ҳамда савоб фаолиятининг замирида даставвал Амир Темур шахсиятига мансуб энг яхши хислатлар ва муҳими, жамият маънавияти ҳамда давр мафкурасининг ҳаётбахш қудрати, тинчлик, осойишталик, яратувчанлик, бунёдкорлик каби гоёлар ётар эди.

* * *

Амир Темур даври мафкурасининг таъсир кучи мамлакатда фан, маданият, санъат ривожланишида, айниқса, кўзга яққол ташланади. Бу ҳақда Соҳибқирон шахсиятининг ҳозирги замон чет эллик тадқиқотчиларидан бири, юқорида номи қайд этилган покистонлик олим Аҳмад Ҳасан Донийнинг фикрларини таҳлил қилиб кўрайлик.

Профессор А. Доний Амир Темурни бадиий адабиётни гоёт яхши тушунадиган, севадиган шахс сифатида таърифлайди. Олимнинг таъкидлашича, Темур замонасида: “Ҳатто урушлар давом этган пайтларда ҳам адабиёт тўсқинликларга учрамаган. Адабиётга бўлган ўта иштиёқ ва содиқлик, ёзувчи ва шоирлар ижодига ҳомийлик қилиш одат тусига кирган эди”¹.

Шунинг учун ҳам Амир Темур даврида бадиий адабиёт гуркираб ривожланди. Соҳибқироннинг бевосита ҳомийли-

¹ Dr. Ahmad Hasan Dani. Timur Legacy. Pakistan Academy of Letters. Islamabad, 1996, 21-bet.

гида ҳамда раҳнамолигида кўп шоир ва ёзувчилар баракали ижод қилдилар. Олим ана шундай ижодкорлардан ўнта шоир ва бешта ёзувчини исми шарифи ҳамда уларнинг ижодидан намуналар келтиради. Булар – Фахриддин Маҳмуд Ибн Амир Яминиiddин Турғат (Ибн Ямин), Убайди Закони, Имодиддин Фақих, Жамолиддин Муҳаммад Салмон бин Олоуддин Муҳаммад, Шамсиддин Муҳаммад Нафиз (широзлик), Камолиддин бин Маъсуд (хўжандлик) ва бошқалардир.

А Амир Темурнинг санъат ривожланишига қилган ҳомийлиги ҳамда санъат соҳасидаги мероси ҳам буюқдир. Амир Темур ва темурийлар даврида Марказий Осиёда санъат, санъатнинг, хусусан, хуснихат (каллиграфия), мусаввирлик, меъморчилик, халқ ҳунармандчилиги каби соҳалари айниқса авж олиб ривожланди.

Профессор А. Донийнинг ёзишича, Амир Темур ўзининг ҳукмронлик даврида фақат Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухорода эмас, империянинг кўплаб бошқа шаҳарларида, чунончи, Фиждувон, Марв, Ҳирот, Бағдод, Туркистонда улкан меъморий бинолар қурдирди, масжид ва мадрасалар бунёд эттирди, бу ишларга бевосита ўзи ҳомий бўлиб раҳнамолик қилди. Шу йўсинда Амир Темур жаҳон тарихида ўзининг мисли қўрилмаган буюк меъморий меросини яратди.

А. Доний Темурнинг маънавий меросини таърифлаб қайд этадики, Соҳибқирон ва унинг авлодлари ҳукмронлик қилган даврда Марказий Осиёда, айниқса, Мовароуннаҳрда ислом дини, сўфийлик тариқатлари, хусусан, унинг нақшбандийлик оқими кенг ривожланди. Бу билан ўша давр маънавиятининг юксалишига йўл очилди.

Хуллас, Амир Темур даври мафкурасининг бунёдкорлик кучи ҳамда Соҳибқироннинг бевосита амалий саъй-ҳаракати ва раҳнамолиги туфайли мамлакатда фан, маданият, санъатнинг кўп соҳалари гуркираб тараққий топди. Маънавиятда юз берган бу юксак ақлий-маънавий ҳамда бадий юксалишнинг мантиқий ҳосиласи сифатида кейинчалик, темурийлар ҳукмронлиги даврида қуйидаги тўрт йўналишда тўрт буюк мактаб юзага келди. Булар Мирзо Улуғбек раҳбарлигидаги илм-фан тараққиёти, ҳазрат Алишер Навоий бошчилигидаги бадий адабиёт равнақи, Абдулқодир Мароғий раҳбарлигидаги мусиқа илми ҳамда амалиёти ривож ва Камолиддин Беҳзод номи билан уйғунлашган рассомлик санъати юксалиши мактаблари эди. Бу мактабларнинг барчаси ва ҳар бири ўз даври маънавиятида ўта муҳим кашфиётлар ифодаси бўлиб, кейинги даврлар дунё маданияти тараққиётига салмоқли ҳисса қўшдилар.

Соҳибқирон шахсиятининг ҳозирги замон англиялик тадқиқотчиси Хильда Хукхэм ҳам юқоридаги ҳақиқатни мағрурона тан олади. “Темур дунёга келган юртда, — деб ёзади олима, — фалсафа, тиббиёт, математика, астрономия, география, тарих, адабиёт соҳаларида оламшумул асарлар яратилди. Бу асарлар кейинчалик Европа Уйғониш даврига туртки бўлди ва Европа фанининг узоқ асрлар давомидаги тараққиётига асос бўлиб хизмат қилди... Темурнинг невараси Улуғбек Самарқандда обсерватория қуриб, астрономик жадвалларни тузди. Ўн еттинчи асрга келиб эса Англия қироллигининг биринчи астрономи (яъни, давлат мақомидаги расмий астроном олим — *Н. F.*) Улуғбек тузган астрономик жадваллардан унумли фойдаланди. Ўн бешинчи асрни темурийлар Ренессанси даври деб аташ мумкин”¹.

Дарҳақиқат, Улуғбекнинг “Зижи Курагоний” асари ўз даври астрономия фани учун буюк кашфиёт эди. Албатта, ҳар қандай кашфиёт каби илм-фанда очилган кашфиёт фавқулодда катта аҳамиятга эга бўлган воқеа ҳисобланади. Шу билан бирга кашфиётлар илм-фан ривожланиши, даврлар ўтиши билан конкретлашиб, мукаммаллашиб боради. Аммо Улуғбекнинг астрономия соҳасидаги қилган кашфиёти бизнинг замонамизгача деярли бир даражада барқарор бўлган илмий аҳамиятини сақлаб келмоқда. Олимнинг астрономик ҳисобкитоблари ҳозирги замон астрономик маълумотларига жуда ҳам яқиндир. Бундан ташқари, Улуғбекнинг фанда кузатиш усулига, шунингдек, математик воситалар ва мантикий усулларга катта эътибор берганлиги ҳозирги замон илм-фан тараққиётида қўлланиладиган усуллардан ҳисобланади.

Улуғбек, буюк бобоси каби, илм ва маърифат тарғиботчиси ҳамдир. Улуғбекнинг “Илм олиш ҳар бир мусулмон йигит ва қиз учун фарздир” деган ўғити нафақат ўз даври, балки кейинги асрлар маърифати учун гоят катта маънавий аҳамиятга эга бўлди.

Иккинчи буюк мактаб, яъни бадий адабиёт тараққиёти ҳақида қайд этиш керакки, маънавиятнинг бу соҳаси темурийлар даври илғор ғояларини маънавиятнинг бошқа соҳаларига нисбатан бирмунча мукаммалроқ ифода этади. Бундай бўлишининг сабаби, адабиётга Амир Темур ва темурийлар тарафидан алоҳида эътибор қаратилганлиги, иккинчидан, адабиёт бадийятнинг бошқа соҳаларига нисбатан ҳаётни муфассалроқ акс эттириш имкониятига эга бўлганлиги ва

¹ Х и л ь д а Х у к х э м. Властитель семи созвездий. Т., 1995г., стр. 12, 14.

ниҳоят, учинчидан, бадиий адабиёт майдонига ҳазрат Алишер Навоийдек буюк мутафаккир сиймо, шеърят олами султониинг кириб келиши билан изоҳланар эди. Бу уччала қудратли омил бадиий адабиётни ўз замонасига нисбатан юксак мазмундаги буюк мактаб даражасига кўтарди, Амир Темур ва темурийлар даври маънавияти яхлит бадиий ифодасининг яратилишига йўл очиб берди.

Табиийки, бу мактабнинг буюк мураббийси Алишер Навоий бўлиб, унинг ижтимоий-бадиий гоёлари ўша давр адабиёти маънавий мазмунининг негизини ташкил этар эди.

Навоий ижодида темурийлар даври маънавиятининг муҳим кўриниши — ахлоқ масаласи асосий ўринда туради. Шоир инсон ахлоқининг узвий таркибий қисми бўлган ишқ-муҳаббатни юксак ижтимоий-ахлоқий тушунча даражасига кўтаради. Шоир фикрича, ишқ-муҳаббат инсонлар фаолиятини бошқарувчи, тартибга солувчи омил бўлиб, инсон қалбини турли иллатлар ва ҳайвоний ҳиссиётлар таъсиридан тозаловчи, инсонда юксак маънавий ҳис-туйғулар уйғотувчи қудратли руҳ ёки ахлоқий кучдир. Ишқ-муҳаббат, Навоий талқинида, инсонни маънавий такомилликка олиб келувчи манбалардан биридир. Навоий, шунингдек, инсоннинг меҳнатсеварлигини, донишмандлигини юқори баҳолайди, халқлар ўртасидаги ҳамжиҳатликни, дўстликни улуғлайди.

Навоий инсон гўзаллигини халқпарварлик гоёлари билан узвий боғлиқ ҳолда талқин этади. Навоийнинг тушунишича, одобли кишининг ёши кичик бўлса-да, унинг эл-юрт орасидаги мартабаси баланддир.

Шоирнинг фикрича, яхшилик инсоният боғининг ширин меваси, одамийлик кишварининг соф гавҳаридир. Бировга яхшиликни раво кўрмаган, саховатсиз кишиларни Навоий мевасиз дарахтга, гавҳарсиз садафга ўхшатади. Кишиларни саховатли бўлишга, одамларга мадад беришга чақиради.

Навоийнинг хушмуомалалик, ширинсуханлик, мулойим такаллумли бўлиш ҳақидаги фикрлари ҳам инсон гўзаллиги тўғрисидаги тушунчаларнинг ажралмас қисмидир. Шоир сўзнинг инсон ҳаётидаги катта аҳамиятини яхши тушунади, ҳар бир сўзни ўйлаб, ўз ўрнида ишлатишга тарғиб қилади:

Маъдани инсон гавҳари сўздурур,
Гулшани одам самари сўздурур,
Ҳам сўз ила элга ўлимдан нажот,
Ҳам сўз ила топиб ўлик тан ҳаёт.

Навоий кишиларни рост сўзлашга, мазмунли гапиришни ўрганишга ундаши билан бирга, ёмон тилдан, қўпол сўздан сақланишни талаб этади.

Хуллас, Навоийнинг ижтимоий-ахлоқий ғоялари, шунингдек, умуман у бошчилигидаги улкан адабий мактаб маънавияти Нақшбандий таълимоти ҳамда темурийлар давлати мафкураси заминида шаклланиб, жамиятнинг қудратли ижтимоий-бадний кучига айланган эди.

Темурийлар даври маданияти ва санъати тараққиётида Абдулқодир Мароғий бошчилигидаги Марказий Осиё мусиқаси назарияси ва амалиёти мактаби алоҳида ўринда туради.

Абдулқодир Мароғий бир қанча вақт Бағдодда Султон Увайсий ва Султон Аҳмад саройларида хизмат қилади. Бағдод Амир Темур империясига қўшиб олинганидан сўнг Самарқандга келиб Соҳибқирон саройида, сўнгра Ҳиротда Шохрух саройида хизматда бўлади. У Форобий, ибн Сино, Сайфуддин Абдул Мўмин Урмавий ва бошқаларнинг Шарқ мусиқасига доир асарларини қунт билан ўрганади ҳамда XIV – XV асрлар Шарқ мусиқаси назарий муаммоларига бағишланган асарлар яратади.

Абдулқодир Мароғийнинг маънавий мероси фақат Марказий Осиё ва Хуросон мусиқасининг назарий муаммоларини ҳал этиш билангина чегараланмайди. У шу билан бирга қобилиятли бастакор сифатида бир қанча мусиқий асарлар ҳам яратади. Булар орасида Йроқ мақоми йўли билан ижро этиладиган “Пешрави дор”, “Амали тарона” каби асарлари халқ ичида айниқса оммалашиб кетган эди.

Шарқ халқлари мусиқа маданияти тараққиётида Абдулқодирнинг хизматлари ҳақиқатан ҳам ғоятда улкан эди. Биринчидан, у анчагина муддат Бағдодда яшаганлиги сабабли, араб, форс, озарбайжон халқлари мусиқасини билиб олади. Самарқанд ва Ҳиротда яшаган вақтларида эса Марказий Осиё халқлари мусиқа назарияси ва амалиётини қунт билан ўзлаштиради. Бу эса, кейинчалик ўша давр Марказий Осиё ва Ўрта Шарқ халқлари мусиқалари ютуқларини умумлаштирувчи назарий ҳамда амалий асарлар яратишга ёрдам беради. Иккинчидан, Абдулқодир томонидан ўз даври мусиқаси назариясига оид қўпгина масалаларнинг ҳал этилиши кейинги асрлар Шарқ халқлари мусиқасининг ривожланиб кетишига бевосита таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, Абдулқодир Мароғий бошчилигидаги Марказий Осиё мусиқа мактаби фақат темурийлар давлатла-

ри доирасида эмас, кейинчалик бутун мусулмон Шарқи му-
сиқаси равнақининг ғоятда муҳим омили бўлиб хизмат этди¹.

Ниҳоят, темурийлар даври санъатининг яна бир улкан
йўналиши — Шарқнинг буюк мусаввири Камолиддин Беҳзод
бошчилигидаги тасвирий санъат мактаби ўз даври маънавия-
ти ҳамда мафкурасининг тараққиётига беадад равишда таъ-
сир кўргазди.

Беҳзод асосан Ҳиротда Султон Ҳусайн Бойқаро ва Шай-
бонийхонлар ҳукмронлиги давларида, шунингдек, Табризда
Шоҳ Исмоил Сафовий ва Шоҳ Тўхмасп Сафовийлар ҳукм-
ронлик даврида яшади ва ижод қилди. Шунинг учун ҳам Мар-
казий Осиё халқлари маданияти тарихида Камолиддин Беҳ-
зод номи билан боғлиқ икки рассомлик мактаби — Ҳирот ва
Табриз мактаблари мавжуддир.

Беҳзод Шарқда йирик миниатюра ва портрет устаси си-
фатида кенг танилган буюк рассомдир. Беҳзод миниатюра-
лари ўзларининг ёрқин ранг-бўёқлари, композициялари би-
лан ажралиб туради. Унинг Шарафуддин Али Яздийнинг “За-
фарнома” асарига ишлаган миниатюралари ўзининг ана шун-
дай сифатлари билан асар мазмунини бойитади.

Унинг кейинги давларда, айниқса XV асрнинг охирлари-
да яратилган миниатюра асарлари ўзларининг ранг-бўёқ
сифатларидан ташқари, нозик лирик ғоя ҳамда фантастик
мазмун билан баркамолдир. Беҳзоднинг Хусрав Деҳлавий,
Низомий Ганжавий, Алишер Навоий асарларига ишлаган ми-
ниатюралари шулар жумласидандир. Беҳзод портрет устаси
сифатида яратган Султон Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон
портретлари тасвирий санъат дурдоналаридан ҳисобланади.

Беҳзод ва унинг мактаби таъсирида бўлган рассомлар асар-
ларига ҳаққонийлик хусусияти хос бўлиб, уларда индиви-
дуаллик ва ҳатто, образлар руҳий ҳолатларини очиб беришга
ҳаракат қилинади.

Рассомларнинг услубий қобилиятлари эса ғоятда такомил-
лашиб боради. Бу хусусиятларнинг барчаси Беҳзод ва унинг
мактаби мавқеини оширди ҳамда XV — XVI асрлар Шарқ
тасвирий санъати маданияти чўққисига кўтарди. Шу сабаб-
дан ҳам Беҳзод дунёда Шарқ Рафаэли деган юксак рамзий
номга сазовор бўлди.

Албатта, темурийлар даври илм-фани, маданияти ва
санъатидаги бу тўрт буюк мактаб фаолияти алоҳида-алоҳида

¹ И. Р. Р а д ж а б о в. О музыке Самарканда. В кн.: Из истории
искусства великого народа, Т., 1972, С. 302–303; М. Р а х м а н о в. Из
истории древнего театра Самарканда. Указ. Соч. С. 325; Н. Г а и б о в.
Древо братства, Т., 1979. С. 53–56 и др.

чуқур ўрганилиши, таҳлил этилиши лозим. Лекин юқоридаги қисқача қайдларнинг ўзи ҳам улуг бобомиз Амир Темур раҳнамолигида майдонга келган маънавият ва мафкуранинг руҳий салоҳият ҳамда қудратли кучга эга бўлганлигидан ва маданият тараққиётининг нечоғли юксакликларга кўтарила олиш қувватидан далолат бериб турибди.

БУ ДУНЁНИНГ ЖАННАТЛАРИ

Кечагидек эсимда. 1973 йилнинг баҳори эди. Собиқ совет “Билим” жамиятлари Марказий Бошқармаси делегацияси таркибида Ҳиндистонга сафар қилгандим. Делегация 15 кишидан иборат бўлиб, унга 15 совет республикаларининг ҳар биридан бир вакил киритилганди. Сафардан мақсад Ҳиндистон жамоатчилиги вакиллари, илм-фан ташвиқотчилари, талабалар билан учрашувлар ўтказиш, бу учрашувларда делегация аъзолари ўз республикалари ҳақида сўзлаб беришдан иборат эди.

Учрашувлардан буш вақтларда эса мезбонлар қизиқарли экскурсиялар ташкил этардилар. Деҳлида ва мамлакатнинг бошқа шаҳарларида биз кўрган тарихий ва маданий ёдгорликлар ғоятда юксак қадриятлар бўлиб, уларга боқиб бефарқ қолишлик мумкин эмасди. “Лаъл қалъа” (“Қизил қалъа”) мажмуидаги меъморчилик санъатининг бетақрор обидалари, шунингдек, “Ҳумоюн мақбараси” ансамбли гўзаллиги айниқса бизни лол қолдирди. Бу обидалар Амир Темур авлодлари — бобурийлар раҳнамолигида бунёд этилганини эшитган менинг сафардошларим ўз ҳайратларини ҳеч қаерга сиздира олмас эдилар.

Ўшанда “Лаъл қалъа”даги улкан боғ ва бири-биридан гўзал обидаларни томоша қилиб юриб, айлана гумбазли, ранго-ранг нақшинкор, “осмони” кенг бир залга кириб келдик. Залнинг баланд гумбази доираси “гардиши”да араб алифбосида форсча қуйидаги байт битилган эди:

Агар фирдавс дар ин замин аст,
Ҳамин асту, ҳамин асту, ҳамин аст.

Яъни: агар ер юзида жаннат бор бўлса, у ана шу, ана шу, ана шудир.

Хақ гап. Чиндан ҳам “Лаъл қалъа”нинг мўъжизакор гўзаллигини кўриб, боғ — қалъа этагида шовуллаб оқаётган зилол дарё сувига тикилиб, “бу дунёнинг жаннати шу бўлса керак”, деган ўй хаёлингиздан ўтади. Шу билан бирга айни лаҳзалар-

да менинг қалбимда майин бир мағрурлик ҳамда улкан бир қувонч ҳиссиёти тўлиб-тошмоқда. Ахир, бу каби жаннатмакон боғ ва қасрларни менинг халқимнинг ўтмиш авлодлари бунёд этганлар, бу ишларнинг бош ташаббускори ва ҳомийси буюк бобомиз Амир Темуридир.

Мағрурликка — мағрур, хурсандликка — хурсанд эдим-у, лекин ўз Ватанимда Соҳибқирон бобокалонимизнинг бу каби буюк хизматларидан хабардор эмас эдим. Бир мен эмас, кўпчилик беҳабар эди. Онда-сонда қулоғимизга чалинса-да, Темур даврида Самарқандда бир нечта боғ — чорбоғ яратилган экан, деб ўйлардик. Бу боғ — саройларнинг ижтимоий моҳиятини, давлат аҳамиятига молик салоҳиятини билмасдик. Қандай ҳам билишимиз мумкин эди? Ахир, бир асрдан кўп вақт давомида олдин Чор Россияси, кейин совет мафкураси томонидан Соҳибқирон ҳақидаги манбалар тақиқ остига олиниб, у қонхўр, золим ҳукмдор деб ташвиқ қилиниб турилганда унинг боғ яратганлигини ошкора қилиш мантиққа тўғри келармиди? Қайси қонхўр ёки золим боғ яратибди?! Шунинг учун Амир Темурунинг бошқа савоб ишлари қаторида унинг боғ-бўстонлар барпо этиш хусусидаги фаолияти ҳақидаги маълумотлар ҳам қоронғи зулмат ичида сақланишга маҳкум этилган эди.

Фақат кейинги ўн йилликларда, хусусан, мамлакатимизда Мустақиллик эълон этилганидан сўнг Амир Темуру фаолияти, жумладан, унинг боғлар яратиш соҳасидаги фаол ҳаракатлари тарихий далиллар асосида ўрганила бошланди.

Эндиликда маълум бўлдики, Соҳибқирон боғ яратиш ишига шунчаки дарахт ўстириш ёки чорбоғ барпо қилиш қабiliда эмас, балки бу соҳадаги ҳаракат ва мақсадларга муҳим давлат иши сифатида муносабатда бўлган. Боғ яратиш Амир Темуру даври мафкураси тақозоси бўлиб, мамлакатда олиб борилган ободончилик ва бунёдкорлик ишларининг асосий йўналишларидан бири бўлган. Бу ҳақиқатни Соҳибқирон билан доимо биргаликда юрган тарихчилар ҳам, Амир Темуру даврининг ҳозирги тадқиқотчилари ҳам тасдиқлайдилар.

Англиялик тадқиқотчи Хильда Хукхэм хоним Соҳибқироннинг боғ барпо қилиш ва бу боғларда ўтказилган давлат тадбирларини айниқса маҳорат билан таърифлайди. У ўзининг бу соҳадаги фикрларини Испаниянинг Темуру давлатидаги элчиси ва Соҳибқироннинг юришларида унга ҳамроҳлик қилган Руи Гонсалес де Клавихо эсдаликлари билан асослайди.

Чунончи, Соҳибқирон 1396 йилда узоқ сафардан Самарқандга қайтиб, икки йилдан кўпроқ муддатда пойтахтда кури-

лиш ишлари билан шуғулланишга қарор қилади. Худди шу даврда машҳур Боғи Шамол (Европа манбаларида Боғи Шимол) боғ — қасри бунёд этилади. Амир Темурнинг бу иншоотга қизиққанлигини шундан ҳам билса бўладики, у қурилиш майдонида ўзи учун чодир тиклатиб, шу ердан туриб давлат ишларига бошчилик қилган ва айни вақтда, қурилиш жараёнини кузатиб борган. Боғ — қаср қурилиши олдиндан тайёрланган бир неча хил лойиҳалар ичидан сараланган андоза асосида олиб борилган. Унда империянинг турли ҳудудларидан келтирилган қимматбаҳо тошлар ва бошқа материаллар ишлатилган. Амир Темур давлатининг машҳур наққошлари, мусаввирлари, жамики номдор усталари ишлаганлар.

Самарқанд билан Шаҳрисабз ўртасидаги “Тахта — қарча” боғ — қасри ҳам ана шу даврда бунёд этилган. Манбаларда ёзилишича, бу боғ шу қадар улкан эдики, унинг узунлиги бир неча ўн километрларга чўзилиб кетган.

Бу даврда яратилган учинчи боғ — Боғи Дилқушо бўлиб, у Самарқанддан шарқроқда, Кониғил мавзеида бунёд этилган. Соҳибқирон қабулида биринчи бор ана шу боғда бўлган Испания элчиси де Клавихо боғ — қасрнинг мафтункор гузаллигини, фавворалар сувида қизил олмалар қалқиб юрганлигини ёзади.

Манбаларда қайд этилишича, боғларда хилма-хил мевали дарахтлар ўстирилганлиги айтилади. Чунончи, олма, ўрик, шафтоли, олхўри, тут, анор, нок, pista ва бошқаларнинг энг сара ва ҳар хил навлари етиштирилган. Мевали дарахтлардан ташқари соя-салқин берувчи, хушбўй ҳид таратувчи дарахтлардан тол, терак, чинор, савр, аръар ва бошқалар кўплаб ўстирилган. Самарқанд боғларидан бири Боғи Чинор деб аталишининг ўзиёқ у ерда чинор дарахтлари кўплигидан далолат беради.

Покистонлик таниқли тарихчи Аҳмад Ҳасан Доний ҳам Амир Темурнинг боғ яратиш соҳасидаги фаолиятига юқори баҳо беради. Профессорнинг таърифига кўра, Соҳибқирон бунёд эттирган боғ — қасрлар у қолдириб кетган энг нодир ва бебаҳо бойлик — маънавий бойликнинг ажралмас қисмидир. Бу боғларда қад кўтарган қасрлар бир-биридан гузал бўлиб, ўз даври меъморий санъатининг ғоят даражада ноёб намуналари эдилар. Олим боғ — қасрларда бажарилган нақшкорлик ишларининг, миниатюра асарларининг ўта нафосат билан бажарилганлигини қайд этади.

Ўрта Осиёда боғ яратиш тарихини пухта ўрганган олимимиз Ў. Алимов Амир Темур даврида боғдорчилик

санъати беқиёс даражада такомиллашганлигини эътироф этади¹.

Олимнинг ёзишича, Амир Темури боғларини яратишда замонасининг қўли гул усталари қатнашганлар. Бу усталар, шубҳасиз, ҳар томонлама меъморчилик соҳасидаги аниқ билимга эга эдилар, ҳисоблаш ишлари, деҳқончилик, фан-техника, нафосат каби билимлардан яхши хабардор бўлганлар. Шу билан бирга барча қурилиш ишлари Мовароуннаҳр шароити талабларидан келиб чиққан ҳамда маҳаллий аҳолининг қадимий анъаналаридан кенг фойдаланилган ҳолда олиб борилган. Бу боғ — саройлар қурилишида икки мустақил санъат — боғдорчилик ва меъморчилик санъатлари уйғунлашиб кетган.

Тадқиқотчи, шунингдек, боғ — саройлар сув-ирригация тармоқларининг мукамаллигини, боғ — саройларнинг муҳим стратегик аҳамиятини ҳам қайд этади.

Манбаларда кўрсатилишича, Амир Темури ўзининг боғ яратишдаги фаол ҳаракати туфайли Самарқанд атрофида 12 та боғ — сарой барпо эттирган. Булар: Боғи Нақшижаҳон, Боғи Беҳишт, Боғи Шоҳрух, Боғи Дилкушо, Боғи Шамол, Боғи Давлатобод, Боғи Бўлди, Боғи Майдон, Боғи Баланд, Боғи Чинор, Боғи Жаҳоннамо, Боғи Нав боғларидир. Булардан ташқари, Бухоро, Шаҳрисабзда Соҳибқирон топшириғига кўра гузал боғлар барпо этилган; империянинг бошқа шаҳарларида кўплаб сайилгоҳлар, кўркам майдон ва боғу бўстонлар яратилган. Бу боғларнинг яратилишига аксарият ҳолларда боғ барпо этилажак ернинг баланд-пастлигига, сув манбаининг ҳолатига, табиатнинг хусусиятларига шахсан Соҳибқироннинг ўзи эътибор қаратган.

Амир Темури юришлар оралиғларида Самарқандда бўлган вақтларида асосан ана шу ўзи яратган боғ — саройларда туриб давлат ишларини бошқарган; чет мамлакатлар элчиларини қабул қилган; олимлар, шоирлар, санъат намоёндалари, хунармандлар ва ҳоказолар билан учрашган, улар билан давлат ва маданий ҳаётнинг хилма-хил масалалари бўйича фикрлашган.

Турли хил байрамлар, тантаналар, қабул маросимлари ҳам кўпинча ана шу боғ — саройларда ўтказилган. Бундай маросимлар навбатма-навбат турли боғларда уюштирилган. Шу сабабли чет эллик элчилар ва бошқа меҳмонлар бир боғнинг кўркамлигига нафосатидан лол қолиб юрганларида ундан ҳам гузалроқ иккинчи, учинчи ва ҳоказо боғларга ташриф буюраверганлар.

¹ Ў. А л и м о в. Амир Темури даврида боғдорчилик. Амир Темури сабоқлари. Т., 1998 й., 48–57-бетлар.

Шуни қайд этмоқ жоизки, Соҳибқирон сафарда бўлган вақтларда бу боғлар оддий фуқаролар ихтиёрига берилган. Шаҳар ва теварак-атроф аҳолиси оиласи, қавм-қариндошлари, яқинлари билан биргаликда боғларда эркин ҳордиқ чиқарган, улар учун боғларда турли сайиллар, курашбозлик ва бошқа ўйинлар ташкил этилган. Дам олувчилар боғларда пишиб ётган мевалардан бемалол баҳраманд бўлганлар.

Юқоридагилардан маълум бўладики, Амир Темур боғ яратиш ишини фақат улкан савоб иш деб тушунмаган. Бу билан ном чиқариш мақсади ҳам бўлмаган. Боғ яратиш, унда турли қасрлар, қулайликлар бунёд этиш Соҳибқирон наздида давлатнинг муҳим ташвишларидан бири ҳисобланган. Боғ яратиш ҳам, адабиёт, санъат, меъморчилик, ҳунармандчилик каби соҳалар тараққиётига раҳнамолик қилганлиги сингари, маънавий ҳаётнинг иссиқ тафтини ҳамда буюк ҳукмроннинг бу ишга ҳам мойиллигини талаб этар эди. Буни қарангки, бу икки қудратли манба Соҳибқирон замонасида бир-бири билан ғоятда уйғун ҳолатда боғдорчиликка ҳам ўз мададини кўрсатди. Бир томондан, Нақшбандий ғоялари асосида юзага келган тинчлик, ободлик, бунёдкорликка ундовчи мафкура, иккинчи томондан, Буюк император қалбидаги дарахт ўстириш, боғ яратишга бўлган қайноқ иштиёқ мамлакатда боғ-бўстонлар яратишни янги бир урфга айлантирган эди.

Бу иккала омил умуман Амир Темур даври ҳаётида ғоятда муҳим ижтимоий аҳамиятга молик эди. Бу омилларнинг биринчиси даврнинг илғор ғояси сифатида ижтимоий ҳаётга ўз таъсирини кўрсатган бўлса, иккинчиси Темурбек Тарағай шахсининг туғма фазилатлари сифатида ўзининг ҳаётбахш кучини намоён этмоқда эди.

Дарҳақиқат, шахсининг туғма фазилатлари ва боғ-роғлар барпо этиш бир-бирларини яқин тақозо этадиган ҳодисалардир. Бирор-бир кўчатнинг ўз ўрнида ўрнашиб, дарахт бўлишида, ҳосил беришида ёки одамларга бошқа нафи тегишида табиий шароит билан бирга инсоннинг унга меҳр-муҳаббати, очикқўнгил билан парваришининг кучи беҳисобдир. Шунинг учун ҳам Амир Темур шахсиятининг деярли барча тадқиқотчилари қайд этган Соҳибқирондаги бағрикенглик, қалби поклик, нияти холислик, боғбон инсонга ҳурмат ва эҳтиром ҳиссиётлари унинг боғ яратиш хусусидаги ҳаракатларига ҳам қўл келган. Бу борада халқ орасида турли эртақ ва ривоятларнинг пайдо бўлиши, албатта, бежиз эмас. Таниқли шоир, ёзувчи ва публицист Хуршид Даврон ўзининг “Бибихоним қиссаси ёки тугамаган дoston” асарида ана шундай ривоятларнинг бирини баён этади.

Эмишким, Самарқанд яқинидаги қишлоқлардан бирида бир чол бўлган. Қариб-қартайган чол бефарзанд экан, шунинг учун ҳам у пешонасидаги қора ёзуққа чора топа олмагандан кейин: “Мендан бир мерос қолсин”, деб тут қўчатини экиб, катта боғ бунёд қилибди.

Аммо чолнинг бу боғига кўз тиккан қишлоқ бойларидан бирининг туҳматига ишониб, Амир Темур боғбон чолни ўлимга буюрибди. Бундан хабар топган Бибиҳоним Боғи Дилкушода дам олаётган Соҳибқирон хузурига бориб:

— Давлатпаноҳ, боғбон чолнинг қонидан кечишингизни сўраб келдим, — дебди.

— Нечун? — деб сўрабди Амир Темур. У суюкли хотинининг ҳеч бир сўзи бекор айтилмаслигига кўниккани учун, малика илтимосининг сабабини билмоқчи бўлибди.

— Боғбон чолнинг мингта фарзанди бор экан, агар сиз уни қатл этсангиз, ул бегуноҳларнинг ҳам нобуд бўлишига сабабчи бўласиз, — деб жавоб берибди доно малика.

Амир Темур ҳайрон қолибди. У ҳали бу дунёда минг фарзанд кўрган одам борлигини эшитмаган экан. Шунинг учун ҳам Бибиҳонимга: “Ўйлаб гапиряпсизми, маликам?” дегандек истехзоли назар ташлабди. Буни сезган малика Соҳибқиронга таъзим қилиб шундай дебди:

— Агар Давлатпаноҳ истасалар, мен ул фарзандларни сизнинг назарингиздан ўтказай.

Амир Темур ўзини ҳайрон қолдирган жумбоқ сирни тезроқ билиш мақсадида тахтиравон келишини кутиб ўтирмай, сеvimли чипор отига минибди. Оппоқ отига минган Бибиҳоним йўл бошлабди.

Улар тез орада боғбон чол яшаган қишлоққа етиб келибдилар. Бибиҳоним қишлоқ чеккасида яшнаб турган тутзорни кўрсатибди.

— Мана, мен айтган боғбон чолнинг фарзандлари. Мингта тутнинг ҳар бири чол учун фарзанддай бўлиб қолган. Агар уни қатл қилсангиз, бу фарзандлар ҳам нобуд бўладилар.

Амир Темур суюкли хотинининг фаросати ва оқилалигига таҳсин ўқиб, навкарларнинг бирини Самарқандга жўнатиб, боғбон чолни зиндондан озод қилиб, қишлоғига қайтаришни буюрибди...

Албатта, бу — ривоят. Лекин биламизки, ҳар қандай ривоят ҳам қуруқ, бўш жойда пайдо бўлмайди. Амир Темур шахсиятидаги энг юксак инсоний фазилатлар одамлар орасида кенг тарқалиб, халқ унга ишонч ҳосил қилганидан сўнг бу хил ривоятлар пайдо бўлгани ажаб эмас.

Амир Темур бошлаб берган боғ яратиш каби муборак ташаббус Соҳибқирон ҳаётлигидаёқ мамлакатда урфга айланди. Буюк амир вафотидан кейин унинг авлодлари, хусусан, икки асрдан кўпроқ Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган бобурийлар сулоласи бу урфни давом эттирди ва ривожлантирди. Юқорида қайд этилган Деҳлида бобурийлар томонидан бунёд этилган “Лаъл қалъа” боғ — сарой мажмуи, шунингдек, Агра ва бошқа шаҳарларда яратилган боғ ва оромгоҳлар бунинг далилидир.

Ушбу сатрлар муаллифи Покистонда хизмат сафарида бўлганида (1994–1997) бобурийлар бунёд этган яна бир нечта боғ — саройлар, дам олиш масканлари билан танишишга мурасар бўлди. Бу жиҳатдан Покистоннинг Панжоб вилояти маркази — Лаҳур шаҳрида бунёд этилган ёдгорликлар айниқса диққатга сазовордир (бобурийлар даврида ҳозирги Ҳиндистон ва Покистон ягона Ҳиндистон мамлакатини ташкил этиб, бобурийлар унинг улкан ҳудудида, жумладан, ҳозирги Покистон ҳудудининг асосий қисмида ўз ҳукмронликларини ўрнатганлар — *муаллиф*).

Лаҳурда темурийлар Акбаршоҳ, Жаҳонгиршоҳ, Шоҳжаҳонлар ҳукмронлиги даврида бунёд этилган “Шаъҳий қалъа” (“Шоҳ қалъаси”) боғ — сарой мажмуаси кишини айниқса ҳайратга солади. У турли хил девонхоналар, элчилар, вазирлар, бошқа аъло аъёнлар қабул қилишга мўлжалланган қасрлар, йиғинлар ўтадиган қишқи ва ёзги айвонлар, фармонлар ўқиб эшиттириладиган махсус қурилмалар, ташқи ва “Шишмаҳал” номли ички қароргоҳлар, ҳозирда ҳам улкан ҳисобланадиган масжид (Шаъҳий масжиди) ва ҳоказо кошоналарни ўз ичига олади. “Шаъҳий қалъа”ни барпо этишда Самарқанд, Бухоро меъморчилиги тажрибалари билан бир қаторда маҳаллий анъаналардан ҳам кенг фойдаланилган.

“Шаъҳий қалъа” мажмуи улкан кенг боғ оромгоҳини ҳам ўз ичига олади. Қалъа ичма-ич бир неча қисмлардан ташкил топганлиги сабабли унинг ҳар бир қисмида ҳар хил дарахтлар ўтказилганлиги кўзга ташланади. Мевали дарахтлар, хусусан, Покистон иқлимига мослашган манго мевали дарахтлари қанчалик кўп бўлса, “мевасиз” манзарали дарахтлар ҳам шунчалик кўпдир. Булар орасида қишин-ёзин бир хил гуллаб, анвойи ҳидлар таратувчи дарахтлар ҳам анчагина. Боғнинг кенг ва яшил майдонларида ҳозир ҳам шаҳар аҳолиси ва бу ерга келган меҳмонлар ҳордиқ чиқарадилар. 1947 йилда Покистон мустақилликни қўлга киритганидан сўнг “Шаъҳий қалъа” билан туташ катта майдонда Мустақиллик хиёбони барпо этилиб, “Шаъҳий қалъа” ва янги хиёбон мажмуалари

бирикмасидан иборат улкан сасъхат ва дам олиш маскани юзага келтирилган.

Лахурда темурийларга тегишли яна бир “муъжиза” бор. У “Шалимар”¹ боғидир. Бу боғ ҳам Акбаршоҳ, Жаҳонгиршоҳ ва Шохжаҳон ҳукмронлиги даврларида бунёд этилган. “Шалимар” боғи мажмуи унлаб фавворалар, мармар оромгоҳлар, нақшинкор саройлар, Шохжаҳон масжидини ўз ичига олади. Лахурлик тарихчи олимларнинг айтишларича, “Шалимар” боғининг ҳудуди ҳозиргисидан анча катта бўлган. Кейинчалик эса боғ атрофида турли бинолар қурилавериш, унинг майдони “қисилиб” қолган экан. Лекин боғнинг бутунги майдони ҳам ҳазилакам эмас, у Европа ва Осиёнинг замонавий боғларидан катта бўлса — каттадир, аммо кичик эмас.

Боғнинг қоқ ўртасидан ўтган эни 5–6 метр, узунлиги бир километрдан кўпроқ келадиган, қирғоқлари мрамртошлар билан ишланган, суви зилол канал боққа киришингиз билан эътиборингизни тортади. Бутун канал бўйлаб 10–15 метр масофада мрамртошлар билан ишланган фавворалар каскади саф тортган. Каналнинг иккала томонида ҳам кенглиги чамаси 8–10 метр келадиган хиёбон бутун канал бўйлаб чўзилиб кетган. Каналнинг поёнида эса катта-кичик бир нечта сув ҳавзалари бўлиб, бу ҳавзалар ўртасида мрамрдан ишланган катта-кичик майдонлар, бу майдонларга элтадиган мраммар йўлкалар қурилган. Айтишларича, бу майдонларда машшоқлар куй чалар, ҳофизлар ашула айтар, гўзал маликалар рақсга тушиб, боғда дам олувчиларга томошалар кўрсатишар экан.

Боғда ўсиб турган мевали ва бошқа дарахтларни кўриб, кўм-кўк майдонлару қийғос очилиб турган анвойи гулларга кўз ташлаб қулфи-дилингиз очилади. Яна қувонарли томони шундаки, “Шалимар” боғи темурийлардан мерос қолган ноёб қадриятгина эмас, балки лахурликларнинг бутунги кунда энг сўлим ҳордиқ чиқарадиган масканларидан бири ҳамдир.

Лахур яқинида бунёд этилган темурийларнинг дала қароргоҳи ва Жаҳонгиршоҳ мақбараси ансамбли бир бутун меъморчилик ҳамда боғдорчилик мажмуини ташкил этади. Ҳиндистонда инглизлар ҳукмронлиги даврида бу мажмуага хийла путур етказилган (чунончи, мажмуанинг икки йирик саройи боғ-роғлари, яшил майдонлари билан инглиз отлиқ аскарлари қароргоҳига айланттирилган) экан. Покистон мустақил давлат сифатида ташкил топганидан сўнг мажмуа қайта таъмирланибди ва деярли олдинги ҳолатига келтирилибди.

¹ Лахурликларнинг айтишларича, “Шалимар” сузи “Муҳаббат ва бахт маскани” маъносини билдиради.

Мажмуа ичма-ич учта кенг ва муҳташам сарой — ансамбллардан ташкил топган. Биринчи сарой ансамбли улкан майдонни эгаллаган мевали ва манзарали дарахтлардан иборат боғ, кенг ва яшил майдонлар, масжид ва бутун сарой агрофини ўраб олган кўплаб хужралардан иборат бўлиб, бу сарой хизматкорлар, соқчилар ва от-улов учун мўлжалланган. Иккинчи сарой ансамблининг меъморий қошоналари, боғлари, майдонлари, сайргоҳлари, йўлаклари ва ҳоказолари теъмурий ҳукмронлар оиласининг ҳордиқ чиқарадиган дала қароргоҳи сифатида лойиҳалаштирилган ва бунёд этилган. Ва, ниҳоят, учинчи саройда Жаҳонгиршоҳ мақбараси ансамбли жойлашган. Шу сабабли бўлса керак, бу сарой — боғда ортиқча бинолар йўқ, яшил майдонлар, гўзал йўлаклар бўйлаб мевали дарахтлардан кўра соя-салқин берувчи, анвойи ҳидлар таратувчи дарахтлар кўпроқ экилган. Жилдираб оқиб турган ариқчалар, у ер-бу ерда режа асосида бунёд этилган сув ҳовузлири бўйларидаги мажнунтолларнинг ерга қадар сузилиб тушганлиги саройда ўзига хос сирли бир сокинлик ҳиссиётини туғдириб турибди. Жаҳонгиршоҳ мақбараси эса сарой пешкосида қурилган бўлиб, Шарқ йўригидаги улкан пантионни эслатади.

Қайд этиш керакки, ҳозир бу қароргоҳ мажмуи тўлалигича фуқаролар ихтиёрига топширилган. Ҳар куни сайёҳлар ва дам олувчиларнинг бу ердан қадами узилмайди. Дам олиш ва байрам кунлари эса бу ер лаҳўрликлар ва шаҳар меҳмонларининг сайилгоҳига айланиб кетади.

Лаҳўрда бўлган вақтларимда яна бир нарсадан воқиф бўлдим. Лаҳўр шаҳри яқинидан оқадиган Рави дарёси ўзанида, кичик бир оролда Бобиршоҳнинг ўғли Комрон Мирзо шиnamгина оромгоҳ қурдирган экан. Тўрт томонидан дарё суви оқиб турган бу маскан ўз даврида барчанинг оғзига тушган жой бўлган экан. Бироқ, вақт ўтиши, сув тошқинлари ва бошқа офатлар зарби билан оромгоҳ анча лат ебди. Яқинда, жамоатчилик илтимоси билан оромгоҳ қайта тикланибди. Тикланганда ҳам ўз аслига қайтибди. Шаҳардан хийла олисда бу оромгоҳнинг тикланиши зарурмиди, деган саволимизга мезбонлар:

— Тўғри, уни тиклашнинг ўта зарурияти йўқ эди, лекин бу ерда бошқа бир гап бор: у ҳам бўлса оромгоҳнинг теъмурийларга мансублигидир. Ахир бу ерга Комроншоҳ ва бошқа Бобир Мирзо авлодларининг назарлари тушган, — деб жавоб бердилар.

Ана шу туйғу лаҳўрликларга тинчлик бермабди. Ниҳоят, кўпчиликнинг саъй-ҳаракати билан оромгоҳ қайта тикланибди. Ҳозир у барчанинг ҳордиқ чиқарадиган масканига, ёш

келин-куёвларнинг эса тўй арафасидаги зиёратгоҳига айланган.

Бундай боғ — саройлар, меъморий обидалар Покистоннинг Мўлтон, Пешовар ва бошқа шаҳарларида ҳам бор.

Хуллас, Самарқандда буюк бобокалонимиз Амир Темури бошлаган боғ яратиш ҳаракати мамлакатнинг кўп ерларига тарқалиб, урфга айланди. Кейинчалик, темурий-бобурийлар сулоласи даврига келиб эса, ҳозирги Ҳиндистон ва Покистон ҳудудларида бу урф фақат давом эттирилиб қолмасдан, маҳаллий нафис анъаналар билан бойитилди ҳам. Соҳибқироннинг бу улкан саъй-ҳаракати асосининг бир томонини Нақшбандий маънавияти таъсирида шаклланган ободончилик ва бунёдкорлик мафкураси ташкил этса, иккинчи томонини Амир Темури шахсиятининг энг юксак фазилатлари, боғ яратишга бўлган мойиллик ва жўшқин иштиёқ ташкил этар эди.

Амир Темури ва темурийлар яратган боғ — саройлар, ҳақиқатан ҳам, Деҳлидаги “Лаъл қалъа” гумбазида ёзиб қўйилганидек, жаннатни эслатар эдилар. Улар фақат ҳаёлий нариги дунё жаннатлари эмас, бу дунёнинг, яшаб турган заминимизнинг жаннатлари эдилар. Шунинг учун ҳам уларда шоҳу шаҳзодалардан тортиб оддий фуқарога — барча сайр қилди, мириқиб ҳордиқ чиқарди. Одамлар бу боғлар неъматларидан то ҳануз баҳраманд бўлмоқдалар.

МИЛЛИЙ МАФКУРАМИЗНИНГ ТОЛМАС ҲАМКОРИ

Шундай қилиб, Амир Темури ва темурийлар даври маънавияти ўзининг салоҳияти, мазмуни, тарбиявий кучи ва таъсири билан халқимиз маданияти тарихида алоҳида ўринда туради. У, юқорида қайд этганимиздек, уякан денгиз уммонига ўхшайди: ўрганганингиз сайин ўрганаверасиз, билганингиз сайин билаверасиз... Халқимиз ўзининг саховатпеша аждод ва авлодлари билан, улар яратиб, бизга мерос қилиб қолдирган оламшумул маданий қадриятлар билан қанчалик фахрланса, шунчалик оз.

Лекин ҳозир гап фақат фахрланиш ҳақида эмас, бу улкан маданий меросни сақлаб қолиш, ундан мустақиллигимиз мафкурасини яратишда фойдаланиш масъулияти ҳақида бўлиши керак. Бунинг учун эса, даставвал, маданий меросимизни обдан ва чуқур ўрганишимиз, бу йўл билан ўзлигимизни таниб олмоғимиз лозим. Ундан ҳам аввал маданиятимиз ва умуман, маънавиятимиз дарғаларини билиб олишимиз, жумладан, буюк бобокалонимиз Ҳазрат Соҳибқирон шахсиятини ҳар томонлама синчиклаб ўрганишимиз, унинг бизга қолди-

риб кетган ўғитларини уқиб олмоғимиз зарурдир. Зеро, Президентимиз қайд этганларидек, "...бизнинг тарихимизда Амир Темурдай улуг сиймо бор экан, унинг қолдирган мероси, панду ўғитлари бугунги ҳаётимизга ҳамоҳанг экан, олдимизда турган бугунги муаммоларни ечишда бизга қўл келаётган экан, бизнинг бу меросни ўрганмасдан, таърифламасдан, тарғибот қилмасдан ҳаққимиз йўқ”¹.

Амир Темур меросини ўрганиш, уни таърифлаш, тарғибот этишдан мурод нима? Албатта, даставвал Амир Темурдай буюк бобокалони бўлган халқ эканлигимизни яна бир бор тасдиқлашдир. Бунинг заминиди юзаки мағрурлик ёки ёлғонгаров кўз-кўз қилиш ҳолати эмас, ғоятда муҳим ижтимоий, ахлоқий, маънавий мазмун мавжуддир. У ҳам бўлса, жумладан, худди шу юксак маънавият воситасида аجدодлару авлодларимизнинг жаҳонга тарқатган савоб ишларини билиб олишлик, ўзимиз ким эканлигимизни, ўзлигимизни чуқур англаб етишлик мазмунидир.

Соҳибқирон маданий меросини ўрганишимиз, уни тарғиб қилишимизнинг янада муҳим ва амалий томони Мустақил республикаимизда етук маънавият ҳамда миллий мафкура асосларини бунёд этиш, уни ривожлантириш билан боғлиқдир. Зеро, биз барпо этаётган янги жамият юксак маънавий-ахлоқий қадриятларга таянади ва уларни ривожлантиришга катта эътибор қаратади. Бу жараён миллий истиқлол ғояси ва мафкурасига, ўсиб келаётган ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга асосланади. Бинобарин, миллий ғоя асосларини шакллантириш жараёнида, бир томондан, халқимизнинг асрлар давомида тўплаб синовлардан ўтказган юксак маънавияти ва ахлоқий қадриятларидан унумли фойдалансак, иккинчи томондан, халқимиз даҳоси туфайли майдонга келган маънавий қадриятларни бизнинг замонамиз руҳига мос равишда ривожлантириш, уларни миллий мафкураимизнинг доимий ва толмас ҳамкорига айлантиришимиз лозим. Бу, албатта, бирмунча мураккаб, муайян муддат, вақт талаб қиладиган жараён бўлиб, у одамлар дунёқарашини камол топтириш, жонли ва таъсирчан тарғибот олиб бориш каби саъй-ҳаракатларни тақозо этади. Шунинг учун ҳам миллий мафкурани яратиш, Президентимиз таъкидлаганларидек, бир йиллик ёки беш-ўн йиллик иш эмас. Халқ, миллат ўз миллий мафкурасини бутун умри давомида такомиллаштириб, бойитиб боради. "Чунки мафкура қотиб қолган ақидалар йиғиндиси эмас.

¹ И с л о м К а р и м о в. Амир Темур — фаҳримиз, гуруримиз. Қаранг: Маънавий юксалиш йўлида. Т., "Ўзбекистон", 1998 й., 414-бет.

Бу — узлуксиз жараён бўлиб, ҳаёт давом этар экан, унинг шиддатли суръати туфайли мафкуранинг олдига қўйиладиган янги-янги талаблар ҳам пайдо бўлаверади. Яъни, миллат манфаатларига жавоб берадиган, тинимсиз ўзгариш ва янгиланишни тақозо этадиган миллий мафкурани яратиш учун мунтазам иш олиб бориш зарур”¹.

Президентимиз таъкидлаб айтганларидек, “Миллий мафкура халқнинг мақсад-муддаоларини ифодалайди, тарих синовларидан ўтишда унинг руҳини кўтариб, суянч ва таянч бўлади, шу миллат, шу жамият дуч келадиган кўплаб ҳаётий ва маънавий муаммоларга жавоб излайди. У инсонга фақат моддий бойликлар ва неъматлар учун эмас, аввало Оллоҳ таоло ато этган ақл-заковат, иймон-эътиқод туфайли юксак маънавиятга эришиш учун интилиб яшаш лозимлигини аңлатадиган, бу мураккаб ва таҳликали дунёда унинг тараққиёт йўлини ёритадиган маёқдир”².

Миллий мафкурани шакллантириш ва тобора ривожлантиришнинг бундай доимий жараёни, табиийки, тарих билан, халқимиз маънавияти тарихи билан узвий боғлиқликда кечади ва доимо ундан куч-мадад олиб боради. Шубҳасиз, бу ўринда Амир Темур ва темурийлар даври мафкураси учун асос бўлган Нақшбандий ғояларининг аҳамияти каттадир.

Нақшбандия тариқати тасаввуф ва ахлоқнинг юқори босқичи, ўрта асрларда ижтимоий ва руҳий тараққиётнинг чуққиси сифатида одамларни жамият саодати учун яшашга, бунёдкорлик, савоб ишлар қилиш, мукаммал ахлоққа эришишга ундади. У меҳнат қилишни, ҳалол меҳнат воситасида турмуш ўтказишни, илм-фан, санъат, ҳунар эгаллаш билан шуғулланишни ташвиқ этди, ёмонликни, ёлгон сўзлашни, ўз огирлигини жамият зиммасига юклашни, бировнинг ҳақини ейишни қоралади.

Бинобарин, миллий мафкурамизни шакллантириш ва ривожлантиришга бўлган эътиқод инсоннинг энг яхши ниятлари, аъло хулқи, Ватанни, она тупроқни севиши, ардоқлаши, энг муҳими, меҳнат қилиши ва ҳоказо инсоний фазилатларида намоён бўлади. Мабодо бундай бўлмай, ақидапарастлик (фундаментализм) ва мутаассиблик (диний фанатизм) устунлик қилиб, кишилар онги ва қалбидан юқоридаги инсоний ғояларни сиқиб чиқаргудек бўлса, Нақшбандий ўғитлари бундай ҳол жамият ҳаёти учун ўта хавфли кучга айланиши мум-

¹ И с л о м К а р и м о в. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва келажакка ишончдир. Т., “Ўзбекистон”, 2000 й., 23–26-б.

² Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., “Ўзбекистон”, 2000 й., 6-бет.

кинлиги ҳақида бизни огоҳлантиради. Ҳозирда баъзи кишилар ҳаракатида шахсий манфаатни жамоат манфаатидан устун қўйишлик, пул жамлаш йўлида ҳар қандай жирканч ишдан қайтмаслик каби ҳолатларнинг учраб турганлиги Нақшбандий ўғитлари бизни огоҳ этган ҳодисотнинг айнан амалдаги кўриниши эмасмикан?!

Муқаддас динимизга эътиқод этишда жамият учун зарарли бўлган бу каби ҳолларга мутлақо йўл қўйиб бўлмайди. Нақшбандий таълимотининг бош ўғити — “Дил ба ёру, даст ба кор” (“Қалбинг ёр — Оллоҳ билан, қўлларинг эса иш, меҳнат билан банд бўлсин”) қоидаси ҳам шуни тақозо этади. Бу ўғитни назарга илмаслик ададсиз гуноҳларни юзага келтириши мумкинки, бу гуноҳларни бетиним тоат-ибодатлар билан ҳам ювиб юбориб бўлмайди. Гуноҳ қилмасликнинг, ҳаётда эркин, мағрур, хушвақт яшашликнинг бирдан-бир йўли ҳалол меҳнат қилиш, қаерда ва қандай вазифада ишлашдан қатъий назар, фаол ҳаракат, пешона тери эвазига турмуш неъматларини яратиш, улардан баҳраманд бўлишликдир. Бу хусусда нақшбандийлик таълим бериб таъкидлайдики, иймон ўн қисмдан иборат бўлса, ундан бир қисмигина ибодат, қолган тўққиз қисми эса луқмаи ҳалолдан, яъни ўз меҳнатинг билан топган самаранг, маҳсулотинг ҳисобига яшашдир.

“Ватанни севмоқ — иймондандир” деган ҳадиси шарифнинг мазмуни ҳам шуни англатади. Яъни, Ватанни севишлик иймон тушунчаси билан белгиланади, иймоннинг таркибий мазмунига келсак, унинг фақат ўн фоизи ибодатдан, қолган тўқсон фоизи эса ҳалол меҳнат қилишдан, жамият ва инсонлар бахти учун фаолият кўрсатишдан, савоб ишлар қилишдан ва бошқа хилма-хил инсоний эзгу фазилатлардан иборатдир.

Бу ахлоқий мажмуа ва ахлоқий дастур халқимиз ахлоқининг муҳим талабларини ва анъаналарини қамраб олгандир. У халқимиз маънавияти тарихида синовлардан ўтиб, мукамаллашиб, аждоқларимиз мероси сифатида бизгача етиб келди.

Модомики шу қадар маънавий бой меросга эга эканмиз, янги давримиз, Мустақил мамлакатимиз маънавияти ҳамда мафкураси асосларини яратишда бу меросдан самарали фойдаланиш муҳим вазифаларимиздан бири бўлмоғи лозим.

Шу билан бирга, миллий мафкурамизни ҳозирги замон жаҳон халқлари яратган қадриятлар мазмуни билан ҳам бойитишимиз зарур. Негаки, “...биринчидан, биз ўз миллатимиз, ўз халқимиз хусусиятларига, ўз миллий қадриятларимизга асосланиб; иккинчидан, тараққий топган давлатларнинг таж-

рибаларига ва умумбашарий ақидаларига таяниб Мустақил давлатимизни қурмоқдамиз ва шу асосда жаҳон ҳамжамиятидан ўз муносиб ўрнимизни эгаллаб олмоқчимиз”¹.

Бу шунчаки айтиб қўйилган гап эмас. Мамлакатимиз раҳбари Республикамиз Мустақилликка чиққани ҳамон бу назарияни илгари суриб, унга босқичма-босқич, узлуксиз равишда амал қилиб келмоқдалар. Шу йўлдан бориб мамлакатимиз Мустақиллик йилларида оламшумул ютуқларга эришди.

2000 йил 6 апрель куни миллий мафкура масалаларига бағишланган йиғилишда Президентимиз Ислоом Каримов миллий мафкурамиз халқимизнинг азалий анъаналарига, тили, ва динига, руҳиятига, умуман олганда, миллий қадриятларига, маънавияти ва маърифатига, тафаккурига асосланиб, айни чоғда, умуминсоний ютуқ ва тажрибаларидан озиқланган, уларни ўзига қамраб олган ҳолда юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ манфаати йўлида хизмат қилиши лозимлигини яна бир бор таъкидлади.

Давлатимиз раҳбари миллий мафкура ҳақида гапириб, у ҳеч қандай шаклда давлат мафкураси мақомига айланмаслигини уқтирдилар. Миллий мафкура жамиятимиздаги қарашлар ранг-баранглиги, ғоялар хилма-хиллигини сақлагани ҳолда, уларнинг бир-бири билан курашишига, баҳслашувига, ҳар қандай партия, ҳаракат, ҳар қайси инсон, фуқаронинг ўз фикрини эркин ифода этиши ва уни ҳимоя қилишига зиён ёки тазйиқ кўрсатмаслиги лозим.

Лекин шу билан бирга миллий ғоя давлатимиз, жамиятимиз, халқимизнинг юксалиши йўлида, буюк келажак барпо этишдек эзгу мақсадга эришиш ва жаҳон ҳамжамиятида ўзимизга муносиб обрў-эътибор топишимизда ягона байроқ, ягона бирлаштирувчи куч — қанот бўлиши шарт.

Кўриниб турибдики, миллий мафкура мамлакат тараққиёти, миллий юксалиш жараёнида ҳал этувчи вазифалардан бирини адо этади. Миллий мафкура миллий ғоялардан ташқари миллий ғурур, ватанпарварлик туйғуларини ҳам ўз ичига олади. Худди ана шу хусусиятлари билан ҳам у миллат тақдири, равнақида ҳал этувчи омил, жамиятдаги хилма-хил ғоя ҳамда қарашларни бирлаштирувчи ягона байроқ вазифасини бажаради.

Миллий мафкурани шакллантириш бўйича Республикамизда кўп ишлар амалга оширилди. Бу мавзуга бағишлаб олиб борилаётган тадқиқот ишлари, изланишлар, нашр этилаёт-

¹ И с л о м К а р и м о в. Маънавий юксалиш йўлида. Т., “Ўзбекистон”, 1998 й., 414-бет.

ган китоблар, олимлар, ёзувчилар, маданият намоёндаларининг матбуот, радио-телевидениедаги чиқишлари, ўтказилаётган тадбирлар, тарғибот, ташвиқот ишлари шулар жумласидандир.

Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти ишчи гуруҳи томонидан Президент Ислам Каримовнинг асарлари, маъруза ва нутқлари ҳамда чиқишларида маънавий-маърифий мавзуларда билдирган фикрлари асосида тузилган ва чоп этилган “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” рисоласи мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ҳамда маънавий ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Унда миллий ғоя ва мафкура тушунчалари, уларнинг халқлар ва давлатлар тарихига таъсири, глобаллашув жараёнлари кечаётган ҳозирги шароитда мафкуравий сиёсатнинг ўрни, Ўзбекистоннинг миллий истиқлол ғояси, унинг асосий тамойилларини халқимиз, аввало, ёш авлод қалби ва онгига сингдириш каби масалалар мухтасар тарзда баён этилди.

Бу ишларнинг барчаси мустақил ватанимизда миллий мафкура асосларини шакллантириш, уни тобора ривожлантириб боришга қаратилгандир.

Президентимиз таъкидлаганларидек, “Эндиги вазифамиз шундан иборатки, миллий истиқлол ғояси тушунчалари асосида кенг жамоатчилик, зиёлиларимиз, илм-фан ва маданият намоёндалари, аввало, маънавий-маърифий соҳа ходимлари миллий мафкурани такомиллаштириш ҳамда унинг асосий тамойилларини одамлар онги ва қалбига сингдиришга қаратилган ишларни янги босқичга кўтаришлари зарур”¹.

Бу улуғвор ишда халқимизнинг тарихий маънавияти ғоялари, анъаналари бизнинг ишончли ва толмас ҳамкоримиздир.

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., “Ўзбекистон”, 2000 й., 8-бет.

МУНДАРИЖА

Муқаддима.....	3
Амир Темур даври маънавияти равнақининг икки муҳим омили.....	7
Маънавиятдан жилоланган сиёсат.....	17
Бу дунёнинг жаннатлари.....	33
Миллий мафкурамизнинг толмас ҳамкори.....	42

Адабий-бадiiй нашр

Наим Ғойибов

АМИР ТЕМУР ДАВРИ МАЪНАВИЯТИ

Б а д и а

Муҳаррир *М. Йўлдошева*
Мусаввир *М. Карпузас*
Бадiiй муҳаррир *А. Бобров*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Кичик муҳаррир *Н. Фозилова*
Мусахҳиҳ *М. Насриддинова*
Компьютерда саҳифаловчи *С. Раҳмедова*

ИБ №3954

Босишга 22.03.2001 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108¹/₃₂. Таймс гарнитура. Офсет босма. 2,52 шартли босма тобоқ. 2,6 нашр босма тобоғи. Жами 7000 нусха. 1137 рақамли буюртма. 10–2001 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босмахонасида босилди. 700002. Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.